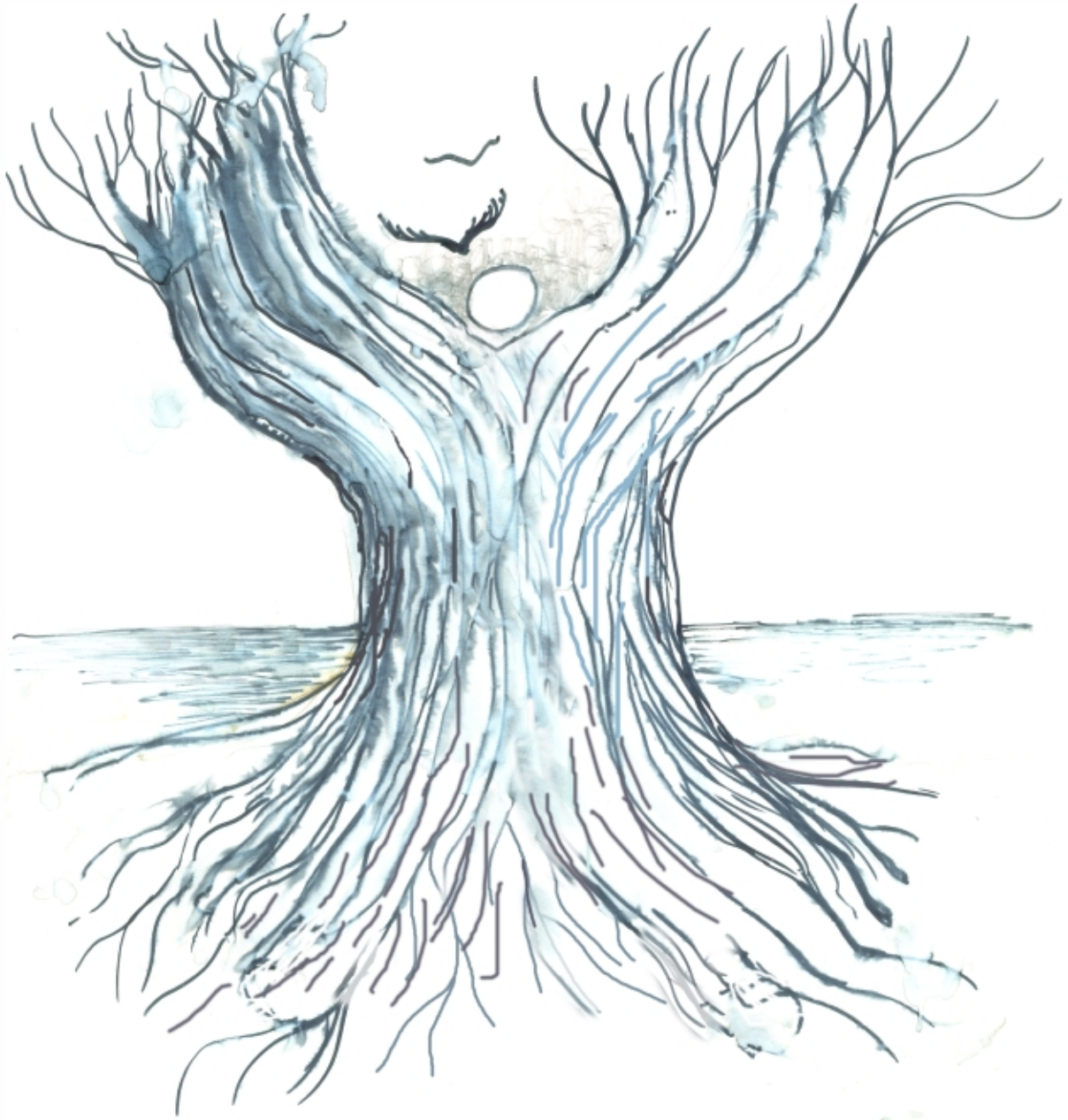

पालकनीती

किंमत रु. १५/-

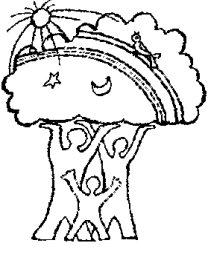
पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

वर्ष १२ • अंक १२ • १६ मार्च २०१३

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी
- संपादन साहाय्य
- ▶ उर्मिला पुंढरे
- ▶ कादंबरी मुसळे

मुखपृष्ठ मांडणी

रमाकांत धनोकर

वार्षिक
वर्गणी

रु.२००

आजीव
वर्गणी

रु.२५००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
'पालकनीती परिवार'
या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,
अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा,
कर्वे रस्ता, पुणे - ४११००४.
☎ -०२०-२५४४१२३०,
२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com
www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन
वर्ष १२ वे अंक १२ वा
१६ मार्च २०१३

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखाकांची
व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

माझं काम माझं पालकपण - लेखांक - ५

पडकई - शाश्वत विकासासाठी... - कुसुम कर्णिक

गेल्या तीस वर्षांहूनही अधिक काळ कुसुमताई सामाजिक कार्यामध्ये आहेत. कामावर मनापासून प्रेम करणाऱ्या, त्यातला उल्हास आजही मनःपूर्वक अनुभवणाऱ्या, निसर्ग आणि मानवाच्या नात्याचा तळ शोधणाऱ्या कुसुमताई स्वतःच्या विविध नात्यांकडे स्वच्छ, नितळ नजरेने पाहतात. स्वातंत्र्याइतके दुसरे काहीच महत्त्वाचे नाही यावर त्यांचा दृढ विश्वास आहे.

ओ.बी.आर.च्या नंतर... - संयोगिता ढमढेरे

१४ फेब्रुवारीला ओ.बी.आर. हा उपक्रम जगभर जल्लोषात साजरा झाला. त्या निमित्ताने स्त्री-प्रश्नावर, स्त्रियांच्या आजच्या परिस्थितीवर ह्या लेखातून प्रकाश टाकलेला आहे.

आई-बाप व्हायचंय? - लेखांक - ७

मूल - मुलगी नकोच - डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी

मुलगाच हवा हा अट्टहास आणि मुलगी नको हा विचार स्त्रीरोगतज्ज्ञ म्हणून काम करत असताना कशा प्रकारे सामोरा येतो याचे प्रत्यक्ष अनुभव लेखिकेने मांडले आहेत.

शब्दबिंब

गेल्या महिन्यापासून सुरु झालेल्या या नव्या सदरात काही अનોळखी शब्द आहेत. तर काही ओळखीच्याच शब्दांचे नेमके, प्रसंगी चकित करणारे अर्थ उलगडून दाखवलेले आहेत.

गेल्या काही दिवसांत...

'विज्ञान-खेळ' शिबिर

भारतीय समाजसेवा केंद्र, सांगली येथे १८-१९ फेब्रुवारी रोजी पालकनीतीतर्फे विज्ञान-खेळाचे शिबिर घेण्यात आले. ह्या केंद्रातर्फे पाचवी ते दहावीमध्ये शिकणाऱ्या गरजू मुलांना शालेय शिक्षणासाठी मदत केली जाते. त्यातील सातवी ते नववीच्या ऐंशी मुलांसाठी नीलिमा सहस्रबुद्धे आणि ज्योती देशपांडे यांनी हे शिबिर घेतले. विज्ञानातील काही प्राथमिक तत्त्वांवर आधारित खेळणी मुलांनी बनवली. उदा. घर्षण, गुरुत्वाकर्षण, हवेचा दाब, पाण्याचा दाब, पृष्ठीय ताण, केंद्रोत्सारी बल, इत्यादी. केंद्रातील शिक्षकांनी ती आधी शिकून घेतली आणि मुलांना शिकवण्यात मदत केली. सर्व मुलांची खेळणी पूर्ण होऊन शिबिर संपले, तरी स्वतः बनवलेल्या खेळण्यांबरोबरचा खेळ काही संपला नव्हता.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

लैंगिक अत्याचार या विषयावर गेल्या दोन-तीन महिन्यांत अनेक ठिकाणी लिहून आलं, अनेकांचं म्हणणं माध्यमांनीही समोर आणलं. पण अजूनही या विषयावर एक किमान शहाणपण सामान्यपणे आलेलं नाही, असंच त्यातून स्पष्ट झालं. गुन्हेगाराला भीती वाटावी अशी शिक्षा द्या, पुरुषांना चळवणारे मुलींचे कपडे, उशिरापर्यंत घराबाहेर राहणं बंद करा, मुलींचीच काही प्रमाणात तरी चूक असतेच, असले मुद्दे आजही अगदी मोठमोठी म्हणावी अशी, देशाचा कारभार चालवणारी माणसंही मांडतात, तेव्हा आपला देश कधीच सुधारणार म्हणून नाही - अशी भीती, नव्हे, खात्रीच वाटू लागते. लैंगिक अत्याचार करणाऱ्या माणसाचं डोकं पूर्णपणे फिरलेलं असतं, त्याला मानसोपचारांचीच मुख्य म्हणजे गरज असते, ही पहिली गोष्ट. अर्थात ही त्या व्यक्तीला कुठलीही सूट कायद्यानं द्यावी यासाठीची सबब अजिबात नाही. शिक्षा व्हावीच. मुख्य म्हणजे अशा प्रसंगी कुणाला मदत मागायची लाज अत्याचार होणाऱ्या व्यक्तीला कदापिही वाटू नये, उलट समाज आवर्जून, मनापासून आणि निःस्वार्थीपणे मदत करेल, असा विश्वास समाजाने द्यायलाच हवा. पोलिसांकडून सहकार्य मिळत नाही, ही तर अगदी लाजिरवाणी गोष्ट आहे.

यापलीकडे जाऊनही मला वाटतं, स्वतःच्या जीवनाचा, अस्तित्वाचा शोध थोडाफार तरी लागलेला असावा अशी अपेक्षा ज्यांच्याकडून करावी, त्या प्रौढ म्हणजे अगदी अठरा नाही तरी पंचविशीपुढच्या स्त्रियांनी तरी - अचानक घडलेला असल्यास - अशा अत्याचारांकडे अपघात म्हणून बघावं. दारू प्यायल्यानं किंवा इतर कुठल्याही कारणानं वेड लागलेल्या व्यक्तीनं आपल्या अंगावर त्याचं वाहन घातलं, तर आपल्याला लागतंच, अगदी मरणही येऊ शकतं; त्या व्यक्तीचाही तो गुन्हाच असतो, तसाच हाही एक गुन्हाच. बलात्कार झालेल्या बाईला स्वतःची लाज वाटायला लागते, तिच्याकडे समाजही गैर दृष्टीनं पाहतो, काही असमंजस लोक तिचीही काहीतरी चूक असणार असा विचार करतात, त्याचा त्रास होतो; हे सगळं तरी आता बायकांनी सोडून द्यायला हवं, दृष्टी बदलायला हवी. बाईनं असा बदल

आपल्या दृष्टिकोनात करायचा असेल तर त्याला समाजाकडूनही तशी साथ असायला हवी.

प्रौढांबाबत हे म्हणणं असलं तरी हा नियम लहान मुलामुलींना काही लावता येणार नाही. एकतर त्यांच्या वयामुळे, आणि त्यातून येणाऱ्या अनेक गोष्टींमुळे समाजाच्या व्यवहारात त्यांची बाजू मुळातच लहान असते. त्यामुळे तडफेनं, न भिता स्वतःच्या सुटकेचे प्रयत्न एरवी शक्य असले तरी त्यांना अशक्य असू शकतात. दुसरं, त्यांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी प्रौढांनीच घ्यावी असा त्यांचा हक्क असताना ती जबाबदारी त्यांच्यावर टाकणं योग्य नाही. एकीकडे लैंगिकता - शिक्षणाचा सगळा रोख किती कष्टानं धोक्याच्या जाणिवेवरून उठवून आनंदाच्या दिशेनं आपण गेल्या वीस-

पंचवीस वर्षांत वळवला; एवढ्यासाठीच

ना, की आयुष्यातला तो आनंदही

खुल्या दिलानं घेता यावा,

त्यावेळी मन कोळपून

गेलेलं नसावं. अशा

परिस्थितीत

बालकांनीच

सक्षम व्हावं

आणि स्वतःची

काळजी घ्यावी असं

आपलं म्हणणं नाईलाजानं येत

असलं तरी गैरच आहे. अत्याचार

होणारं मूल प्रौढ व्यक्तीच्या मानानं,

वया-अनुभवानं आणि समजेनं खूपच लहान

असतं. समोरच्या प्रौढ व्यक्तीच्या लैंगिकतेच्या

भावना समजून आपलं वागणं-बोलणं बदलणं

किंवा अत्याचाराच्या शक्यता असणारे प्रसंग

टाळणं, हे मुलाला प्रत्येक वेळी जमेल का?

आणि समजा तशी शंका आली, प्रसंग

ओढवलेला समजला तरी त्यातून चतुराईनं

आपली सुटका करून घेणं, प्रौढांच्या धमक्यांना

न बध्णयाचं धाडस दाखवणं, हे मुलांना शक्य

आहे का? आणि शक्य असलं तरी त्यांनी तसं

वागावं ही अपेक्षा आपण ठेवायची का?

खरं म्हणजे ही जबाबदारी प्रौढांचीच आहे.

मुलामुलींना लैंगिकता-शिक्षण मिळावंच, पण

ते स्वतःच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी त्यांच्यावर

टाकण्यासाठी अजिबात नाही.

गेल्या काही काळात लैंगिक अत्याचारांच्या काही भयंकर घटना जशा घडल्या तशाच काही चांगल्या गोष्टीही झाल्या.

महिला व बाल विकास मंत्रालयाच्या २००७च्या अभ्यास आणि अहवालानंतर* केंद्र आणि राज्य पातळीवर बाल हक्क सुरक्षा समिती स्थापन करण्याचे निर्णय घेतले गेले आणि बाल लैंगिक अत्याचारांपासून मुलांचं संरक्षण करणारा कायदा करण्याचा कच्चा मसुदाही तयार झाला. मागच्याच वर्षी म्हणजे मे २०१२ 'द प्रोटेक्शन ऑव्ह चिल्ड्रन फ्रॉम सेक्सुअल ऑफेंसिस ॲक्ट' हा कायदा करण्यात आला आणि लागूही झालेला आहे. लैंगिक अत्याचाराच्या सर्व ज्ञात प्रकारांचा (प्रत्यक्ष संभोग ते इंटरनेटवरील पोर्नोग्राफीच्या वेबसाईट मुलाला बघायला लावणं) या कायद्यात उल्लेख आहे. आणि असं कोणतंही वर्तन कायद्यान्वये फौजदारी गुन्हा मानण्यात आलं आहे. देशातल्या प्रत्येक मुलाला सुरक्षित वातावरण मिळण्याचा हक्क आहे आणि त्याची जबाबदारी सरकारनं आता कायदेशीरपणे मान्य केली आहे. पोलीस आणि न्यायालयं यांनी संवेदनशीलतेनं केस हाताळावी यासाठीची मार्गदर्शक सूत्रंही यामध्ये दिलेली आहेत. या कायद्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करण्याची जबाबदारी बाल हक्क संरक्षण आयोगावर सोपवण्यात आलेली आहे.

कायद्याला कायद्याचं काम करू द्यावं पण माणसांनीच माणसांना थांबवायची गरज असते तेव्हा ते काम नको का करायला? पालकनीतीतून शिक्षणाच्या हक्काबद्दल आपण अनेकदा बोललो आहोतच. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासोबत सुरक्षित आणि न्याय्य शिक्षण मिळणं हाही देशातल्या प्रत्येक मुलामुलीचा हक्कच आहे. एकाही बालकाला कुठल्याही लहान वा मोठ्या लैंगिक अत्याचारांना, कळत वा नकळत, सामोरं जायला

* या अभ्यासानुसार जगातली जवळजवळ १९% मुलं भारतात आहेत. आणि त्यातल्या ५३% मुलांना आयुष्यात कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या लैंगिक अत्याचाराला सामोरं जावं लागतं. यातही पाच ते बारा वर्षांपर्यंतच्या मुलांचं प्रमाण सर्वात अधिक आहे. धक्कादायक गोष्ट अशी की ५०% मुलांच्या बाबतीत अत्याचार करणारी मोठी व्यक्ती त्यांच्या ओळखीची, जवळची आहे.

लागू नये ही आपली सर्वांची, देशाची, शासनाची आणि समाजाचीही जबाबदारी आहे.

शाळा हेही बालकांना लैंगिक त्रास होऊ शकेल, असं एक ठिकाण आहे. तिथे तर मुलंमुली आणि शिक्षक यांच्यात सामर्थ्याचा स्वाभाविक असमतोल असतो. शाळेमध्ये होणाऱ्या घटनांमध्ये शिक्षक-कर्मचाऱ्यांनी हा दृष्टिकोन ठेवून सगळ्याच मुलांकडे काळजीनं, विशेषतः लैंगिक शोषणाच्या शक्यतांच्या संदर्भात पहायला हवं आहे. गैरवर्तन करणाऱ्या प्रौढ व्यक्तीला पाठीशी तर घालूच नये, पण केवळ शाळेतून काढून टाकून आपली जबाबदारी नाकारू नये. उलट वेळीच त्याविरुद्ध तक्रार नोंदवायला हवी. मुळात असं घडूच नये यासाठी विशेषतः सजग राहायला हवं. हे घडून येण्यासाठी सकारात्मक दृष्टिकोन असणाऱ्या व्यक्तींची संख्या आणि बळ वाढायला हवं. या संदर्भात त्यांना आवश्यक असेल तर योग्य ते प्रशिक्षण आणि नंतर त्यांच्या जबाबदारीला पाठबळ मिळायला हवं. मूल हे मूलच असतं हे शिक्षकांनी लक्षात ठेवायलाच हवं. मग ते अभ्यासात ढ, गरीब, कुठल्याही जातीचं, धर्माचं इ.इ.असलं तरीही. यापैकी कुठलंही कारण कुणा शिक्षकाला ते मूल न आवडण्याला कारणीभूत असेल तरी ती शिक्षकाचीच चूक असते, पण तो मुद्दा वेगळा. पण कुठल्याही कारणासाठी, अगदी त्या बालकाची चूक असली तरीही त्याला किंवा तिला लैंगिक अत्याचाराला सामोरं जायला लागता नये ही आपलीच जबाबदारी आहे.

पालकनीतीच्या शिक्षकवाचकांना आमची खास विनंती आहे की आपली शाळा सर्व मुलामुलींसाठी लैंगिकदृष्ट्या सुरक्षित व्हावी आणि स्वतःच्या लैंगिकतेची निर्दोष जाणीव येण्यासाठीचा अवकाश प्रत्येकाला मिळावा यासाठी तुम्ही काय करता हे सांगा, आपण सर्वांनी मिळून काय करता येईल याबद्दल आमच्याशी जरूर बोला. आजच्या काळात हे आपण करायलाच पाहिजे. पालकनीती या विषयात काही लक्षवेधी काम करण्याच्या तयारीत आहे. तुमच्या साहाय्याची, साथीची नितांत गरज आहे.

पडकई

शाश्वत विकासासाठी...

कुसुम कर्णिक

‘शाश्वत’ ही संस्था पुणे

जिल्ह्यातल्या आंबेगाव

तालुक्यातल्या जवळपास २५

गावांमधल्या आदिवासींसोबत काम

करते आहे. डिंभे धरणामुळे निर्माण

झालेल्या विस्थापितांचा प्रश्न,

भीमाशंकर अभयारण्यातल्या

आदिवासींच्या जमीन-नोंदणीचा

प्रश्न, मुलांसाठी बालवाडी, निवासी

शाळा, रोजगार अशा अनेक प्रश्नांना

घेऊन ‘शाश्वत’चे काम चालू आहे.

त्यांच्या या कामाची नोंद जागतिक

स्तरावरही घेण्यात आलेली आहे.

नुकतेच त्यांना युएनडीपीतर्फे दिल्या

जाणाऱ्या मानाच्या ‘इंफ्रेटर’

पुरस्काराने गौरवण्यात आले आहे.

कुसुम कर्णिक यांनी प्रत्येक काम

अनोख्या उत्साहाने, धडाडीने सुरू

केले, पुढे नेले. त्यांच्या कामात

आणि जीवनातही त्यांना साथ

मिळाली आनंद कपूर यांची.

त्यांच्या कामाचा आणि

त्याबरोबरीने झालेल्या वैयक्तिक

आणि सामाजिक पालकत्वाचा

प्रवास त्यांनी इथे मांडलेला आहे.

ढवळा आपल्या मुलाला भेटण्याकरता बराच चालून आणि मोठा डोंगर उतरून आश्रमशाळेत गेला होता. तिथे गेल्यावर त्याला कळले की त्याच्या गावचा एक मुलगा बराच आजारी झालाय. परत जाताना ढवळाने त्याला खांद्यावर घेतले आणि मोठा डोंगर चढून, बरेच चालून, गावी आला; आणि त्या मुलाला त्याने त्याच्या आईबाबांच्या स्वाधीन केले. हे मला कळले, तेव्हा मला ते सुंदर आणि मानवी वाटले. त्यातून मला पालकत्वाची अनोखी ओळख पटली. आदिवासी - महादेव कोळी लोकांमध्ये काम करताना कितीतरी अनुभव असे आले की त्यामुळे माझीच सुजाण पालकत्वाच्या संकल्पनेची रुंदी आणि खोली वाढली. कोकणकड्यावरची आदिवासी गावे पूर्वी आजारी माणसाला घोंगडीच्या खोळीत घालून उभा कडा उतरून कोकणात न्यायची आणि डॉक्टरला दाखवून परत आणायची. त्याला पैशाची फिकीरही करू द्यायची नाहीत. इथल्याच गावातला लक्ष्मण घसरून पडला आणि त्याची गुडघ्याची वाटी तुटली. त्याचे ऑपरेशन होऊन तो काम करण्याजोगा होईपर्यंत पूर्ण वर्षभरात गावाने त्याचे शेत पिकवून, धान्य तयार करून, कणगीत भरून दिले. त्यामुळे लक्ष्मणला सावकार-कर्ज या सापळ्यात सापडावे लागले नाही. अशा अनेक हकिंगती या भागात मी ऐकल्या, अनुभवल्या. खेड्यात आजही, लहान मूल रस्त्यावरून रडत चालले असेल, तर लोक त्याची विचारपूस करून, समजावून शांतवून घरी नेऊन घालतात.

आंबेगावच्या या भागात मी कामाला आले हा योगायोग आहे. या कामात मी कशी आले हा मात्र निव्वळ योगायोग म्हणता येणार नाही. १९७५ साली मी माझा पहिला संसार मोडला आणि सामाजिक कामात पडायचे ठरवून, त्याच्या प्रशिक्षणाकरता ठाणे जिल्ह्यातील पालघर तालुक्यातील दामखिंड या गावी काम करणाऱ्या आबा करमरकर यांच्या संस्थेत सामील झाले. वयाची चाळिशी आलेली. अगोदर खेड्यात फारशी कधी गेले नव्हते. मातीत फारसा कधी हात घालायला मिळाला नव्हता. आदिवासी लोकांशी कधी संपर्क आला नव्हता. मध्यमवर्गीय जीवन, पांढरपेशी नोकरी, शहराचे

वास्तव्य हे सर्व सोडून डोंगराने वेढलेल्या लहान-लहान गावांत पहिल्यांदा गेले. मला श्वास घ्यायला एक जागा मिळाली. ते दिवस आजही मला माझे सुंदर दिवस म्हणून आठवतात. पूर्ण स्वातंत्र्य! बाई म्हणून कोणी वेगळे वागवत नव्हते, हे मला फार आवडले. तिथली शिस्त मी स्वीकारली होती. जबाबदारी स्वीकारली होती. माझ्या भोवतालच्या भिंती नष्ट झाल्या होत्या. इथे मला गरिबीचा तळ गवसला. खाण्यापिण्याचे लाड मनातून निघून गेले. मला संसारात असताना लागलेल्या अनेक मनोशरीरी व्याधी जादूसारख्या निघून गेल्या.

१९४२च्या लढ्याच्या वेळी मी आठ वर्षांची होते. राष्ट्रसेवा दलातल्या संस्कारांचा, गांधीजीच्या सत्याग्रह - साधेपणा - विचारशीलतेचा मनावर प्रभाव होता. १९४७ला स्वातंत्र्य मिळाले. पण त्याच वेळी हिंदू-मुस्लिमांचे दंगे झाले, बटाटा चुलीत भाजावा तशी माणसे जळाली. त्या पाठोपाठ हिरोशिमा, नागासाकीच्या संहाराची भयानक वर्णने वाचून मनावर चरे उमटत होते. पण स्वातंत्र्य मिळाले याचा आनंद, प्रभाव इतका जबरदस्त होता की आजूबाजूचे चळवळीचे वातावरण संपून गेले. गांधीजींना सगळे विसरून गेले. नेहरू, पटेल देशाच्या विकासाच्या तयारीला लागले. आता सर्व हासील झालेले आहे, आपले राज्य आलेले आहे, असे वातावरण तयार झाले, एक सुस्तपणा निर्माण झाला. सेवादलाची ज्योत बारीक होत मावळून गेल्यागत झाली.

लहानपणी आमच्या घरात वाचनाचे वातावरण होते. वडिलांना वाचनाचा नाद होता, त्यामुळे आम्हालाही तो नाद लागला. शिवाय माझ्या मोठ्या बहिणीने मला इंग्रजी वाचनाची गोडी लावली, त्यामुळे माझा खूप फायदा झाला.

लहानपणापासूनच मी स्त्री-मुक्तीवाली होते. मी कधी कुंकू लावत नसे, बांगड्या घालत नसे. पुरुषी दडपणाचा मला त्रास वाटायचा. सर्वत्र पुरुष-प्राधान्य लक्षात यायचे आणि राग यायचा. घरातही भावांना वेगळी वागणूक मिळायची, त्याच्यावरून आईवडिलांशी माझे खटके उडायचे. मला मुलांसारखे हिंदाफिरायचे असायचे. शाळेत मी खेळाडू होते. आमच्या शाळेत खेळाडूंना शर्टपॅट मिळायची. मी कित्येक

वेळेला बाहेर रस्त्यावरूनही शर्टपॅटमध्ये हिंडायचे. फार छान आणि मोकळे वाटायचे. कॉलेजमध्ये जायला मिळणार नव्हते म्हणून मी नर्सिंग शिकायला गेले. तिथले पुरुषधार्जिणे आणि बाई म्हणून वागवणारे वातावरण आवडले नाही म्हणून सोडूनही दिले. पुढे पर्याय एकच - लग्न करा आणि संसार करा. त्याचा मला तिटकारा होता. पण नाइलाजापोटी, जो पुरुष बोलण्यात का होईना पण बाईविषयी बरे बोलत होता, असा पत्करून लग्न केले. मुंबईच्या धकाधकीच्या जीवनाचा अनुभव घेत संसार सुरू झाला.

अस्वस्थ काळ

नंतरच्या वीस वर्षात सगळा समाज वाहवत चालला होता. त्यात मीही वाहत गेले. आता विकासाचे युग सुरू झाले होते. नवीन-नवीन कारखाने, उद्योगधंदे सुरू होत होते. समाजवादी मंडळीही या विकासात सामील झाली. गांधीजींच्या कुठल्याही तत्त्वाची कोणाला आठवण राहिली नाही. १९६० साली आम्ही मुंबई सोडून पुण्याला आलो. गॅसच्या शेगड्या, त्यावर शिट्ट्या फुंकणारे कुकर, रस्त्यावरून दिमाखाने फिरणाऱ्या स्कूटर, कारखाने, फॅक्टरीतल्या नोकऱ्या, रंगीबेरंगी वस्त्रे, सिनेमा थिएटर, रोमॅंटिक सिनेमे असे एकंदरच माझ्या अवतीभवतीचे जग बनले.

१९७२ चा दुष्काळ आला. शहरांमध्ये आणि पांढरपेशांना दुष्काळ नसतोच. त्यांचे नेहमीच सर्व आलबेल असते. पाऊस कमी पडला, उत्तमच झाले. छत्रीचे ओझे कमी झाले, अशा भावना. दुष्काळात पुण्यात दुष्काळग्रस्त लोकांचे लोंढे आले. ते आमचे कोणीच लागत नव्हते. ते पाण्यासाठी वणवण हिंडायचे, आमच्याकडे नळ वाहत असायचे. आमच्या शाळेत मुख्याध्यापक वैद्य सरांनी दुष्काळग्रस्त भागातील बऱ्याच मुलांची सोय केली. त्यांचे जेवणखाण, राहणे, शिक्षण शाळेतच होत होते. त्या कामात मीही सामील झाले होते, पण दुरूनच. आज लिहिताना वाटतं, की मुलांना शिकवताना मी या मुलांची दखल का घेतली नाही, इतर मुलांना आणि मलाही त्यांच्या घरच्या परिस्थितीची, दुष्काळाची कल्पना तरी आली असती.

आयुष्याला कलाटणी मिळाली

मी वाट शोधत होते. काही प्रयत्न करत होते. पण आपला आवाका कमी पडतोय, आपणच बाई म्हणून झापडे बांधून घेतली आहेत, असे मला वाटे. लोकांवर उपकार केल्यासारखी समाजसेवा मला पटत नव्हती, आजही पटत नाही. पण दामखिंडला आबांकडे गेले आणि माझे आयुष्यच बदलून गेले.

त्याच सुमाराला मला आनंद कपूर भेटला. 'मराठी शिकवायला कोणी मिळेल का' अशी चौकशी करत आमच्या मुख्याध्यापकांकडे आला होता. त्यांनी त्याला माझ्याकडे पाठवले होते. मी त्यावेळी आबा करमकरांकडे जायचा निर्णय घेतला होता. शाळेचे शेवटचे दिवस मोजत होते. शहरातले वातावरण, त्यातला रुक्षपणा, यांत्रिकता, बेपर्वाई, झोपडपट्ट्यातले भयानक जीवन बघून मी कंटाळलेली होते. आनंद कपूरचे सर्व शिक्षण इंग्रजी माध्यमातले आणि इंजिनीअरींगचे शिक्षण खड्गपूर आय्.आय्.टी.सारख्या उच्चस्तरीय महाविद्यालयात झाले होते. टेलकोसारख्या ठिकाणी तो नोकरी करत होता. मी ठरवले, या माणसाला मराठी शिकवू या.

जून १९७५ ला एकाएकी आणीबाणी जाहीर झाली. त्या अगोदर मी जागी झाले होते. पुण्यात जयप्रकाश नारायण यांच्या सभा - शिबिरे यांना जायला मी सुरुवात केलेली होती. शनिवारवाड्यावर जाणाऱ्या मोर्चात सामील होऊन एका दिवसाच्या उपोषणातही सामील झाले होते.

आनंद कपूरने 'लॅंड रिसर्च इन्स्टिट्यूट' या शिरवळच्या शेजारच्या गावात काम करणाऱ्या संस्थेशी जोडून घेतले होते. सुट्टीच्या दिवशी तो तिकडे जायचा. मग तिथे काम करता येईल असा अंदाज आल्यावर त्याने नोकरी सोडून खेड्यात - शेतीत अॅग्रो इंजिनीअरींगचे काम सुरू केले. शेतात ज्वारीच्या धाटांच्या झोपडीत रहायचा, गावात एका घरात जेवायचा. सतत मोटर-सायकलवर असायचा. गावातल्या ८-९ इयत्तांपर्यंत शिकलेल्या मुलांना अॅग्रो-इंजिनीअरींग शिकवायचा. शेतीला पाणी देण्याकरता उपसा-जलसिंचन योजना कशी आखावी, पाणी देण्याच्या दृष्टीने जमिनीला

आकार कसा द्यावा, पाटाने पाणी कसे द्यावे, किती द्यावे... तो शिकत होता आणि शिकवत होता. कोणत्याही परिश्रमाला त्याची तयारी होती. तो आणीबाणीचा काळ होता. त्या काळातल्या समाजपरिवर्तनाच्या कामात हा उमदा तरुण रुजत होता. जनता पार्टी स्थापन झाल्यावर निवडणुकीत काठावर का होईना पण सहभागी होता. दामखिंडवरून आबा आणि आम्ही पुणे-मुंबई रस्त्यावर कामशेतजवळ नायगाव इथे हललो होतो. पुण्याचे अनेक युवक इथल्या शिबिरांत सामील होत होते. आणीबाणीत निराश झालेली

मने उत्साहित झाली होती. मी हे सगळे आकंठ अनुभवत होते. आनंदची आणि माझी मैत्री वाढत होती. माझा प्रशिक्षणाचा काळ संपला आणि मी पुण्यात परतले. पुढे काय करावे, कुठे सामील व्हावे याचा विचार करत पुण्यात एक खोली घेऊन मी राहत होते.

आनंदच्या मनात माझ्याशी लग्न करावे असे होते. माझा घटस्फोट सहजपणे झाला होता. पण मी दुसऱ्या लग्नाकरता तयार नव्हते. आनंदच्या आणि माझ्यामध्ये सोळा वर्षांचा उलटा फरक होता. मला हे ठीक वाटत नव्हते. त्याचे हे पहिले लग्न, मी घटस्फोटिता. मला पहिल्या लग्नात मूल नव्हते आणि कधी काळी केलेल्या तपासणीत डॉक्टरांचे म्हणणे होते - माझे गर्भाशय लहान आहे, पाळी अनियमित आहे, हार्मोनचे असंतुलनही असेल. या लग्नात मोठी जबाबदारी माझ्यावर आहे, मी अनुभवी आहे, मला कळायला पाहिजे, असे मला वाटत होते. पण आनंदचे म्हणणे होते की माझी लढाई मी करीन तू त्याबद्दल विचार करू नको. मग

मी त्याला माझ्या अटी सांगितल्या, “मी नाव बदलणार नाही, तुझं आडनाव लावणार नाही. कपड्यांच्या प्रकारात बदल करणार नाही, काम कधीच सोडणार नाही. तुझ्या घरच्यांशी माझे काही नाते असणार नाही.” तो कोणत्या कैफात होता कोण जाणे, त्याला सर्व मान्य होते. त्याच्या संस्था-प्रमुखाने मला त्यांच्या संस्थेत काम करण्याविषयीही विचारले होते. असा विचार करत करत आम्ही रजिस्टर लग्न केले.

आपल्या म्हणा किंवा जगाच्या समाजात म्हणा, बाईकडे केवळ गृहिणी म्हणून बघायची पद्धत आहे. लग्नागोदर प्रेमिक असणारे, समान असणारे दोघे जण लग्न झाल्या झाल्या विषम होतात हा अनुभव मला फार क्रूर वाटतो. पहिल्या लग्नात म्हणजे १९५५ चा काळ तर जुनाच म्हणायचा. ते गृहस्थ तर सरळच विचारायचे, "Who is the leader?" आणि हा प्रश्न नसायचा. हे विधान असायचे आणि यात बाईला दुःख होईल असे मानलेही जात नसे. उलट तिला किती छान वाटेल असेच वाटायचे आणि बाईलाही ते तसेच वाटायचे. संसाराची वीस वर्षे हुकूमशाहीला तोंड देता देता अनेक व्याधी मी लावून घेतल्या होत्या. बाई म्हणून, गृहिणी होऊन नेटका संसार करावा - या विचारांचे दडपण मनावर होते. आंतरजातीय लग्न म्हणून माहेरचा आधार घ्यायचा नव्हता. मनात शिक्षणाचे स्वप्न होते, म्हणून नोकरी, घरकाम, शिक्षण अशी ओढाताण करून घेत वर्षे काढत होते. पण मन सतत नाराज असायचे.

दुसऱ्या वेळीही तोच अनुभव आला.

सर्वांनी आपल्याला चांगले म्हटले पाहिजे, असा मोठा बोझ बाईच्या डोक्यावर असतो. त्यामुळे बहुधा लग्नानंतर बाया दुसऱ्याच्या चेहऱ्याकडे बघून आपले मत मांडत असतात. बाईने याच्या बाहेर पडायलाच पाहिजे. स्वतंत्र दृष्टीने वागणाऱ्या माणसाला लोक सध्याच्या परिस्थितीत नावे ठेवणारच आहेत. बाईला तर जास्तच. दलितांबद्दल विचार करताना वाटते २००० वर्षे यांनी गुलामगिरी सहन केली. बाईच्या बाबतीत हा काळ त्याहीपेक्षा खूप अधिक असावा. बाईच्या कर्तबगारीला वाव काय तर 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धारी.' आणि जिच्या हाती पाळण्याची दोरी आली नाही तिचा तर उद्धार या जन्मी होणे नाही. यात पुरुषाचा व्यक्तिगत गुन्हा नाही. पण त्याला याविषयी कधी विचार करावासा वाटला नाही याला काय म्हणायचे?

लग्नानंतर संवादाऐवजी विसंवादच सुरू झाला. मी लग्नानंतर सुखाच्या शोधात निघालेली गृहिणी असेन असे त्याला का वाटावे, मला आजही कोडे आहे. त्यानंतर विसंवादाला सकारात्मक रूप देत देत आमचा संसार चालला आहे. ३४ वर्षांची ही वाटचाल आता पुढे सुसंवादी होईल असेही वाटते आहे.

विस्तारित कुटुंब...

आमचे लग्न झाल्यावर वर्ष व्हायच्या आत मी एका मुलाची आई बनले. नुकताच एक लेख वाचनात आला होता - parentitis - पालकत्वरोग! खरं म्हणजे हा रोग जरी नाही, तरी जबाबदारी मोठी आहे. माझे वय, कामाची जबरदस्त ओढ याची सांगड पालकत्वाशी कशी काय बसेल... शिवाय मुलावर अन्याय होता कामा नये... आणखी एक अडचण होती, मी आनंदच्या घरच्यांशी एरवी फारसे संबंध ठेवणार नव्हते परंतु मुलाला सर्व नातेवाईक पाहिजेत, दोन्हीकडच्या संस्कृतींचा वारसा त्याला मिळायला हवा अशी माझी भूमिका होती.

सौरभचे नाव आनंदने निवडले. सौरभ म्हणजे सुगंध. सौरभ लहान असताना संस्थेच्या शेतावर कामाकरता येणारे गावकरी, संस्थेचा ट्रॅक्टर ड्रायव्हर यांच्यातच वाढला. कोणीही त्याला उचलायचे. जवळच पाल ठोकून एक फासेपारधी कुटुंब रहायचे. त्यांच्या दोन मुली त्याच्याबरोबर खेळायला यायच्या - थर्मास आणि फर्मास. मग कधी त्याला घरी घेऊन जायच्या. त्याला सांभाळणाऱ्या हरूबाईचा त्याला फार लळा लागला होता.

नंतर आम्ही नारोडीला (ता. आंबेगाव, जि. पुणे) आलो. तिथे महाराष्ट्र आरोग्य मंडळाच्या आवारात आम्ही राहिलो. तिथे दोन बालग्रामे, त्यात २० मुले, त्यांना सांभाळणाऱ्या दोन महिला होत्या. बालग्रामची देखभाल आम्ही करत होतो. इथेही स्वातंत्र्य आणि लोकशाही या तत्त्वानुसार आम्ही वागत होतो. सौरभला खूप भावंडे मिळाली. मुलाला भावंड नाही याची उणीव मला जाणवायची. पण इथे भाऊ आणि बहिणी मिळाल्या. गोकुळच होते आमचे. सर्वजण एकत्र खेळीमेळीने वाढत होती. सौरभचे दहावीपर्यंतचे शिक्षण तिथेच झाले. गावात तो कुठेही हिंडायचा, आम्हाला काळजी नव्हती. सर्व गाव पालकत्वाच्या नात्यानेच वागायचे. हा सामाजिक विमा होता.

एकदा नदीत तो गटांगळ्या खात असताना कोणी तरी त्याला बाहेर काढले, दोन फटके देऊन घरी पाठवले. त्याने घरात सांगितलेही नाही. लहानपणी मला म्हणायचा, “आई तुला म्हैस पाण्यावर न्यायची माहिती आहे का” मी

नाही म्हटल्यावर म्हणाला “मला येती. मी सुनील बरोबर जातो कधी कधी. मला येती बघ, तुला नाही येत.” मला खूप मज्जा वाटायची की पोर छान वाढतंय.

मोठेपणी तो जेव्हा म्हणाला, “मला तुम्ही पुण्यात शिकायला का नाही ठेवलेत? मला इंग्रजी किती जड जातेय.” तेव्हा मला जरा वाटले की एका गोष्टीचा विचार करावा तर दुसरे राहून जाते. पण काय करणार... निवड करावीच लागते. माझ्या मनाशी मी पक्केपणाने ठरवले आहे की स्वातंत्र्यापेक्षा महत्वाचे काहीच नाही. चुका करण्याचे स्वातंत्र्य म्हणजे खरे स्वातंत्र्य. बालग्राम असो वा आता आम्ही चालवतो ती आघाणे या जंगलातल्या गावातली चौथीपर्यंतची शाळा असो - त्यातली मुले, शिक्षक, त्यांचे काम बघणाऱ्या कार्यकर्त्या या सर्वांना स्वातंत्र्य बहाल केलेले आहे. सर्व जबाबदारी एकट्यादुक्त्याच्या उरावर घेऊ नये. त्याऐवजी सगळ्यांशी चर्चा करून काय करायचे, कसे करायचे हे ठरवायचे. जबाबदारी सर्वांची, त्यामुळे कामाचे ओझे होत नाही. स्वातंत्र्य असले की वातावरण आनंदी राहते, पारदर्शक राहते. सौरभच काय पण बालग्रामची मुले, पाचवी ते दहावीपर्यंतची वसतिगृहातली मुले, शिक्षक, स्वयंपाक वगैरे काम करणाऱ्या महिला सर्वांना मुक्तपणे स्वातंत्र्य, हीच आमची कल्पना आहे.

सौरभ कॉलेजला गेला पण बी.एस्.सी. व्हायचे, त्याच्या मनात नव्हते. त्यावेळी त्याची जबाबदारी त्याची आवडती आल्या - बेबीबुआ आणि तिचे पती उमेश यांनी घेतली. दिल्लीला त्यांच्या घरी त्यांनी सौरभला शिस्तीत अभ्यास करायला लावला आणि तो पासही झाला. मग त्याने कॉल सेंटरवर नोकरी केली. पुण्यात एकटा राहिला. आम्हाला काळजी वाटत होती, पण तरी आम्ही फक्त संवाद ठेवला. मग परत त्याने एम्.एस्.सी.चा विचार केला, नोकरी सोडून कॉलेजला गेला. पण ते काही त्याने पुरे केले नाही. आता तो माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रात नोकरी करतोय. रात्रपाळी, दिवसपाळी करतोय. मला काळजी वाटते; पण ती फक्त त्याचीच नाही, त्याच्या सर्व पिढीची - सर्व जगाचीच काळजी वाटते. विकासाच्या नव्या वाटा उघडतायत,

नवीन दालने, नवीन भूमी. सगळे कोलंबस, पुढे काय वाढून ठेवलेय कोणालाच माहिती नाही.

जल, जंगल, जमिनीशी नाते

१९८१ साली मी भीमाशंकर भागात कामाला सुरुवात केली तेव्हा ठरवले होते की इथे

पावसाळा म्हणजे शेतीचा हंगाम. सतत शेतात काही तरी काम चालूच. खरे तर काम वर्षभर चालूच राहते. माणसे क्वचितच निवांत बसलेली दिसतात. एखादे माणूस जरा स्वस्थ बसलेले दिसले की लगेच आली गेली विचारते ‘आज काय निवांत का?’ इथे कष्टाला मर्यादा नाही पण त्याचबरोबर आनंदाला तोटा नाही. दुःख करायचे तेही तितकेच तीव्र आणि खळखळून हसणेही मनापासून. निसर्गाचा अभ्यास करत, त्याचे तानमान बघत जगायचे. बारके पोर आईच्या तोंडाकडे बघून वागत असते, तशी ही माणसे निसर्गाकडे बघत वागत असतात. तोच मायबाप म्हणजे पालक. तो आपल्याला सांभाळतो हा विश्वास असतो.

इथल्या लोकांचा निसर्गाचा अभ्यास लई दांडगा. पावसाला सुरुवात व्हायच्या अगोदर झाडे काजव्याच्या लखलखाटात नहातात, लोक म्हणतात पाऊस १५ दिवसावर आला. काजव्यांनी जाळी फोडली आणि ते सगळ्याभर पांगले की पाऊस आठ दिवसावर आला. उंबर पाणी सोडायला लागला, पाऊस जवळ आला. असे कित्येक आडाखे लोकांनी बसवलेले आहेत. प्रत्येक नक्षत्राचा पाऊस हेरून त्याच्या तालावर शेतकरी पिके बसवत असतो. पेरल्यावर हलका पाऊस राहू दे. रोपे जाणती झाल्यावर बरसू दे. पिके फुलावर असताना हलका राहू दे. एकदा पराग वाहून गेले तर मग कशाचे पीक?

शिकवायला जायचे नाही. शिकायला जायचे आहे. इथल्या कोणत्याही गोष्टीवर आपले शिके मारायचे नाहीत, समजून घेता आले तर घ्यायचे, ज्यांना आपण गरीब समजतो त्यांच्याकडे खूप समज आणि ताकद असते; कारण सतत कठीण परिस्थितीला ते तोंड देत असतात. पुस्तकी शिक्षणापेक्षा अनुभवाचे ज्ञान मोठे असते. मला ही अक्कल वेळेत सुचली म्हणून बरे झाले.

आदिवासींचे त्यांच्या भवतालाशी, जंगलाच्या संरक्षण आणि संवर्धनाशी असलेले सहजपणाचे नाते मला इथे उमजले. मार्च महिन्यात, जेव्हा कोकणात मोहाच्या फुलाचा हंगाम असतो, त्यापूर्वी मोहाच्या झाडाखालचा झाड-झडोरा पेटवून स्वच्छ करतात. या दिवसात गवत वाळून अग्निप्रवण झालेले असते. अशा वेळी ती आग वरती येऊ शकते. तेव्हा कड्यावर असणारी गावे रेषपट्टा करतात. रेषपट्टा म्हणजे रूंद अशा जमिनीचा पट्टा, त्यातले गवत झुडपे कापून घ्यायची आणि उरलेल्या गवताला पेटवून देऊन त्या पट्ट्यामध्ये आग लागण्यासारखे काही ठेवायचे नाही. खूप पूर्वी जेव्हा मी या भागाला नवीन आणि म्हणून अडाणी होते; तेव्हा कोंढवळ या कड्यावरच्या गावातल्या मैत्रिणीला - शांताबाई डामसेला विचारले, “म्हणजे तुम्ही वणवा लावता काय ग?” त्यावर शांताबाई खूपच रागवली आणि तिने मला सांगितले “हा वणवा नसतोय, ही इनवा असते.” “म्हणजे काय?” “तुझे डोईचे केस दहा दिशांला जाऊ नये म्हणून तू वेणी घालतेस ना, तशी ही इनवा. इथला इस्तू दुनियेच्या शेताला जाऊ नये म्हणून पेटवल्यावर आम्ही तिच्या दोहीकडून उभे रहाताव आणि बाहेर यायला लागला इस्तू तर आम्ही डहाळ्यांनी बडवून तो विझवतोय.”

कामासाठी मी अनोळखी गावात एकटी

काम वाढताना

१९८४ला मी हॉलंडमधे शेतीसंबंधी एका प्रशिक्षणासाठी गेले होते. मला वसाहतवादी लोकांचा आणि ह्या वृत्तीचा खूप राग होता. त्या नजरेतून मी हे सगळे बघत होते. चिपको, बिस्नोई, अपिको या आंदोलनांची ओळख झाली होती. जंगलाचे महत्त्व कळले होते. तिथे वसती करून राहणाऱ्या जनसमूहाचे महत्त्व लक्षात आले होते. ५/६ वर्षे मेळघाटात, ६/७ वर्षे कान्हात काम केले होते. वन्यजीव कायद्याचा अभ्यास केला होता. लोकांना व्यवस्थापनात घ्यायच्याऐवजी त्यांना हाकलून काढण्याच्या धोरणातली भयानकता आणि परिणाम लक्षात आले होते. याच वर्षी आमच्या कार्यकर्त्यांच्या शिबिरात आम्हाला कळले की आहुपे या सर्वात शेवटच्या गावातली चांगली जुनी देवराई - देवासाठी राखलेले जंगल - हे ठेकेदाराने तोडायचे ठरवले आहे आणि गावकऱ्यांच्या बरोबर तसे ठरले आहे. कार्यकर्ते असेही म्हणाले की ही देवराई तुटली तर इतरही तुटल्यावाचून राहणार नाहीत. लोकांच्या तोंडाला एकदा पैशाचा मध लागला तर काही खरे नाही. त्या अगोदर मी हिमालयात चिपको आंदोलनाचे काम बघून आले होते. महिला जंगल वाचवण्याकरता झाडाला मिठ्या मारून झाडे वाचवतात हे बघून आणि ऐकून आले होते. 'क्रूर कुन्हाडा चमकेंगे । हम पेडोंसे चिपकेंगे।' अशा यांच्या घोषणा मनाला भिडल्या होत्या. परत आल्यावर तो सर्व अहवाल मी शिबिरात मांडला होता. लोक म्हणाले आपण चिपको आंदोलन करू आणि देवराई वाचवू. 'शेवटची वेल सुकते आहे' आणि Death knell of a sacred grove असे दोन लेख मी लिहिले. त्यामुळे पुण्यातील काही पर्यावरणवादी तिथे येऊन बघून गेले आणि त्यांनी कलेक्टरकरवी त्यावर 'स्टे' आर्डर आणली. अशा अनुभवातून जंगलाशी 'पाल्या'चे नाते ठेवणारी ही आदिवासी संस्कृती लक्षात आली. जंगल लोकांच्या अनेक गरजा भागवून त्यांचे पालकत्व करते आणि त्याचे रक्षण करून लोक पालकत्व निभावतात.

इथली मुले शिकत नाहीत, शाळेला जात नाहीत. शिक्षकही सहसा येत नाहीत. म्हणून मग बालवाडी कार्यक्रम सुरू करावा असे वाटले.

जाऊन, हिंडून काम करत असे. नारोडीत एक युवक मदतनीस मिळाला. तो म्हशी राखत होता. डोक्यावर छत्री आणि हातात पुस्तक; मला खूप वेगळा वाटला तो. त्याची ओळख करून घेतली, मग त्याला विचारले, "मी असेअसे काम करते आहे, माझ्याबरोबर काम करशील का." तो तयार झाला, मग आम्ही दोघे हिंडू लागलो. बसने एके ठिकाणी उतरायचे आणि मग एकेका ठिकाणी थांबून ओळखी करून घेत, गावोगावी पायी हिंडायचे, असे सुरू केले. मग मी नारोडीत रहायचे ठरवले. घरातल्या बाईंशी मैत्री करायची, तिच्या कामात मदत करायची. पहाटे पहिल्या कोंबड्याला म्हणजे ४-४।। ला ती उठायची, मग दळायला तिच्याबरोबर बसणे, मग कांडायला मदत करणे, घर सारवणे, पाण्याला जाणे, फाट्याला तिच्याबरोबर जाणे असे करतकरत बऱ्याच मैत्रीणी जमवल्या. त्यांच्याचकडे जेवायचे, जे असेल ते खायचे, जागा देतील तिथे झोपायचे. पिसवा चावून हैराण करायच्या. ७-८ दिवस वेगवेगळ्या घरातून, वाड्या वस्त्यातून हिंडून परिचय करून घ्यायचा असे सुरू केले. लांबच्या गावाला जंगलातून जायचे असेल तर लोकांना माझी दया येऊन कोणीतरी सोबतीला यायचे. मग त्यांच्याशी गप्पा मारत, हे झाड कोणते, हा रस्ता कोणता, हे गाव कोणते असा अभ्यास करत हिंडत असायचे. चालायला माघार घ्यायची नाही. भूक-तहान म्हणायची नाही असे करत होते. लोकांना कळायचे नाही, मी कशाकरता हिंडते. मग लोक विचारायचे, "बाई तुला जमीन खायाची का?" "नाही", "मग

सावकारी करायची का?" "नाही", "मग धर्म करायचा असला तर एकादी विहीर बांध, तिच्यावर दगड बसव, त्यावर तुझे नाव कोर" "नको." कशाचेच उत्तर त्यांना मिळेल. मग काहींना भीती वाटली. ही धर्म बाटवायला आलीय का... की गुप्तहेर असेल... मला त्यांच्या मनातले कळत नव्हते, त्यांना माझ्या मनातले कळत नव्हते. मी काय सांगणार की मला समाजपरिवर्तन करायचे आहे, इंदूताई वनगारे धाडसी बाई होती. तिने मला रहायला जागा दिली, जेवायला घातले. निगडाळ्यात शांताबाई गायकवाड, कोंढवळमध्ये दातेमामा अशी माणसे मी जोडत होते.

पालक म्हणून आपण कोणती जबाबदारी मानतो, यावर आपले भवताल घडते. साने गुरुजींनी केवढी मोठी संपत्ती मुलांकरता उभी केली. त्यांच्या पालकत्वाच्या अनेक गोष्टी ऐकायला मिळाल्या. तेव्हा शहरात शिकणारी गरिबाघरची खेड्यापाड्यातली मुले, अनेकजण एकत्र खोली घेऊन, हाताने स्वयंपाक बनवून, कष्ट करून शिक्षण घेत असत. त्यांच्याकडे येऊन गुरुजी एखाद्या गृहिणीसारखे चार दिवस त्यांच्यासाठी काम करून जात. त्यातून कित्येक अंकुर फुटले आणि समाजसेवी संस्था निर्माण झाल्या, समाज परिवर्तनासाठी झगडणारे गट उभे राहिले. हे सुजाण पालकत्व केवढे काम करून गेले.

म्हणून इंदूबाईंच्या घरात पहिली बालवाडी सुरू केली, १५ ऑगस्टला. बालवाडी शिक्षक म्हणून चार 'बुकें' शिकलेला शांताराम तयार केला होता. बालवाडी भरवली. बारकी मुले आली, त्यांच्या हातात दोरी बांधलेले खेकडे. एक खेकडा असला तर ते सांगत, 'ही माझी गै (गाय) आहे तिला मी चरायला नेतो आहे.' दोन असले तर 'माझी बैलजोडी, मी नांगरायला जाणार आहे.' मला खेकड्यांची भीती वाटत होती की हे मुलांना चावले तर काय. पण माझी भीती कोणीतरी दूर केली, "मुलांना खेकडे खेळायला देताना, त्याच्या पायाचा एक तुकडा तोडून, त्याच्या नांगाड्यात आम्ही खीळ म्हणून बसवतो. मग तो नांगाडा मिटू शकत नाही. मग त्याचा धोका नाही." मी श्वास टाकला.

मी इथल्या निसर्गात रमले, लोकांच्या संस्कृतीवर भाळले तरी जमिनीवरून पाय सुटून चालणार नव्हते. १९८५ साली भीमाशंकरला अभयारण्य जाहीर झाले. वास्तविक ही माहिती जिल्हाधिकाऱ्यांनी गावागावातून लोकांच्या भाषेत कळवून, काही अवधी देऊन, लोकांच्या तक्रारी, हक्क-अधिकार याची चौकशी करायची असते पण कोणालाच काही तपास नव्हता. अफवा ऐकायला येत होत्या. आम्हालाही काही माहिती नव्हती. अभयारण्य म्हणजे काय हेही माहिती नव्हते. मायबाप सरकार गहाळ पडले होते. मग ऐकायला येऊ लागले की यात येणारी आठ गावे उठवली जाणार आहेत. मग आम्ही खडबडून जागे झालो, लोकांनाही जागे केले. आणि मग लढ्याची सुरुवात झाली. राजपत्रात म्हणजे गॅझेटमध्ये म्हणे याची घोषणा येते. इथल्या अडाणी, निरक्षर, अर्धवट शिकलेल्या लोकांना वर्तमानपत्र माहिती नव्हते तर राजपत्र कुठले ! आम्हालाही हे सर्व समजून घेता घेता १९९० साल उजाडले. आम्हीही जरा जाणकार होत होतो. दिल्लीला अनिल अगरवाल, सुनीता नारायण यांची ओळख झाली होती. त्यांच्या अधिपत्याखाली दिल्लीला 'विज्ञान आणि पर्यावरण केंद्र' सुरू झाले होते. कसे कोण जाणे पण आम्ही दिल्लीपर्यंत पोचलो. माझा अभ्यास प्रामुख्याने आदिवासी जीवन आणि जंगल याचा असतो. देशात असे अनेक भाग मी हिंडले. जंगलात राहणारे लोक त्यांच्या

१९६० च्या सुमारास राबेल कार्सनने 'सायलेंट स्प्रिंग' पुस्तक लिहून पर्यावरण क्षेत्रात जगाचे पालकत्व केले. हे नवीन शास्त्र, नवीन काळजीचा विषय बनले आहे. साऱ्या मानवजातीला घेरणारी काळजी. मोठी पिढी पालक म्हणायची, कशाचे पालक आम्ही? आम्हालाच माहिती नाही काही, दहा दिशा कमी पडाव्यात असा विकास होतोय. काही पुढे जातायत, ते पुढे जातायत म्हणून काही मागे राहतायत. मागे राहणाऱ्यांना म्हटले जाते - अडाणी, गरीब, दारिद्रेषेखालचे. पण पुढे जाणारे, चंद्रावर जागा विकत घेणारे, पुढे जातायत का कुठे जातायत, त्यांचे त्यांनाही काही कळत नाही!

जंगलावर, त्यांच्या आईच्या जिवाने जगतात आणि तिचे संरक्षण-संवर्धनही करतात. पण पश्चिमी पुस्तके वाचून जंगलाला, वन्यजिवांना, विशेषतः वाघ-सिंहांना तिथल्या माणसापासून भय आहे असे समाजात सर्वानाच वाटते आहे. खरे तर ज्या वननिवासींनी आजवर सांभाळले म्हणून हे जंगली जीव आणि जंगल टिकले आहे, त्यांच्याविना हे जंगल टिकवणे अशक्य आहे. हे जंगल, हे जीव आज पोरके होतायत. त्यांच्याविषयी आपल्याला काही माहिती नाही, त्यांचे खाणेपिणे, संचार करणे, लैंगिकता कशाविषयीही माहिती नाही. सुजाण पालकांना आपल्या पाल्याविषयी नुसती माहिती असून उपयोगाची नसते, त्यांच्याविषयी प्रेम, आस्थाही हवी. त्याचा सांभाळ, तेही ठरावीक वयापर्यंतच आणि स्वातंत्र्य देत, लोकशाही मार्गानेच करायचा असतो. त्याच्याबरोबर जगायचे, म्हणजे त्याला आवळून बसायचे नाहीये. त्याला सर्व सुखे द्यायच्या प्रयत्नातून तो घडणार नाही तर बिघडणारच आहे. जंगलनिवासी लोक जंगलाचा सांभाळ कसा करतात ते त्यांच्यात राहून बघितल्यावरच कळते. देवराईतले वाळलेले पानही तिथून उचलायचे नाही, हे आपले कोणतेही शास्त्र आपल्याला शिकवू शकत नाही. पण वननिवासी योग्य ते नियम

कानून बनवतात आणि म्हणून एका गावच्या देवराईत ८०० ते १००० वर्षांची, ४६ इंच घेराची वेल आजही टिकून आहे.

आज आपल्याला फक्त पैशाचा, सुखचैनीचा वाण हवा आहे. मग त्याबरोबर येणारी पिळवणूकसुद्धा आपल्याला चालते. मॉल, बाजारपेठा भरून वाहात आहेत. मोठ्यांच्या घरात नव्या सामानाला जागा देण्याकरता जुने सामान बाहेर फेकले जाते आहे. अमेरिकेत नव्या गाड्यांच्या हव्यासापायी चालू गाड्या कचऱ्याच्या डंपवर जातायत; पावसाच्या पाण्याबरोबर त्यावरचे रंग, लोखंडाचा गंज, इतर अनेक रसायने जमिनीत मुरतायत. या डंपवर इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, संगणक, कपडे, प्लॅस्टिक अशा विषारी वस्तू जातायत. काही वर्षांपूर्वी जर्मनीतील मित्र सांगत होता, की शहरात अणुइंधनाचा कचरा भरलेली सुरक्षित बॅरल ठेवायला तळघरे भाड्याने मागत शासनाच्या गाड्या फिरत होत्या. आता नुकत्यात शासनाने काही वसाहती त्याचे डंप करायला जागा विकत देत असल्याचे वर्तमानपत्रातून जाहीरपणे सांगितले.

१९८६ ला मेधा पाटकरांकडून पहिले आवाहन आले. धरणामुळे विस्थापित होणाऱ्या लोकांचा प्रश्न त्या उठवायला मागत होत्या. हाच प्रश्न मी आमच्या भागातल्या डिंभे धरणग्रस्तांबरोबर उठवायला पाहत होते, तोच प्रश्न मेधा घेते आहे ऐकल्यावर मला फार बरे वाटले. मेधाबरोबर आयुष्यातले काही दिवस सुंदर आणि संपन्न जगायला मिळाल्याचे समाधान आहे. संवाद यात्रा, हरसूदचा मेळावा, संघर्ष यात्रा, न्याय यात्रा, भारत जोडो यात भाग घेताना आयुष्य समृद्ध झाले, याचा आनंद आहे.

shashwatmkr@bsnl.in

ओ.बी.आर.च्या नंतर...

संयोगिता ढमढेरे

१४ फेब्रुवारी ! वन बिलीयन रायझिंग (ओ.बी.आर.)चा दिवस ! महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांचा विरोध करण्यासाठी या दिवशी जगभरातून दोनशे देशातील कोट्यवधी लोक रस्त्यावर आले, नाचले, गायले, मिरवणुका काढल्या !! घरकामगार, बचतगटातल्या महिला, महाविद्यालयीन युवक, स्त्री चळवळीतल्या कार्यकर्त्या, चित्र, नाट्य, कला, इ. क्षेत्रांतील मान्यवर, सर्वसामान्य नागरिक मोठ्या संख्येने आणि उत्साहाने या मोहिमेत सामील झाले. हिंसेचा अनुभव घेतलेल्या प्रत्येकीला, तिच्या हिंसेविरुद्धच्या लढ्यात साथ द्यायला जगात आणखी एक तरी व्यक्ती तिच्या पाठीशी उभी आहे हा विश्वास देण्यासाठी !

महिलांवरील हिंसेची नेमकी व्याख्या काय किंवा या आकडेवारीचा आधार काय, याच्या खोलात न जाताही स्त्रियांवरील हिंसा हा सार्वत्रिक अनुभव आहे, हे सर्वानाच माहीत आहे. मात्र कोणत्याच देशासाठी हा सर्वात महत्वाचा विषय कधीच झाला नाही, अर्ध जग महिलांचं आहे, तरीसुद्धा ! हिंसा होतेय हे समजलेल्या आणि सहनशक्तीची परिसीमा झाल्यावर त्याविरुद्ध आवाज उठवलेल्या, त्याला विरोध करणाऱ्या महिलांपुरताच हा विषय मर्यादित राहिला आहे. प्रत्यक्षात याहून कित्येक पटीने जास्त महिला या गर्तेतून स्वतःला बाहेर काढू शकत नाहीत. आपलं दैव म्हणून हिंसा सहन करत राहतात. एखादा धीर देणारा खांदा, पाठिंब्याचा हात मिळाल्यावरच या अन्याय-अत्याचारांना वाचा फुटते, मन मोकळं होतं. अशी संधी मिळालेल्या मुलीमहिलांनाच पोलीस, कायदा, वैद्यकीय मदत मिळते किंवा माध्यमांतून त्या गैरप्रकारांवर प्रकाश पडतो.

या प्रश्नाची व्याप्ती आणि त्याचं इतर प्रश्नांशी असलेलं नातं, त्याचे राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात उमटणारे पडसाद याची जाणीव असलेल्या स्त्री चळवळीतल्या संस्थांकडे काही केसेस येतात. वेळोवेळी संस्था हिंसेविरुद्ध आवाजही उठवतात. पण समाजातलं महिलांचं दुय्यम स्थान; घरी, कामावर, सार्वजनिक ठिकाणी त्यांना सहन करावा लागणारा भेदभाव हा काही मुक्तिवादी बायकांनाच झालेला साक्षात्कार आहे असा समज सहेतुक तयार केला जातो. स्त्रिया शिकल्या-सवरल्या, वेगवेगळ्या क्षेत्रात त्यांचा संचार झाला, पेहराव बदलला, सार्वजनिक ठिकाणी त्यांचा वावर वाढला म्हणजे समानता आली असा डांगोरा पिटला जातो. ही समानता फसवी वाटावी, असं वास्तव आहे. थोडंसं खरवडलं की असमानतेचं, भेदभावाचं, हिंसेचं खरं रूप विविधांगांनी सामोरं येतं.

रस्त्यावर, बाजारात काही विपरीत घडलं तर इतरांना कळतं. पण घराघरात जी हिंसा चालू आहे त्यावर, 'एवढं तर सहन करायलाच

पाहिजे', 'हे असंच चालायचं', हाच बहुतांश घरातला मंत्र असतो. घरातल्या गोष्टी बाहेर सांगायच्या नाहीत, आयुष्य 'सुरळीत' पार पाडण्यासाठी झाकून ठेवायचं हाच पर्याय निवडला जातो. त्यात 'बायकाच आता वरचढ ठरत आहेत', 'पुरुषांवर बायकांचे अत्याचार वाढताहेत', या आरोपांचा आवाज दिवसेंदिवस वाढतोय. जरा नख लागलं की समानतेच्या वरवरच्या मुलाम्याचा टक्का उडतो. समानतेचा जप करणारी आणि महिला संरक्षणाचा आव आणणारी न्यायव्यवस्था, प्रशासकीय व्यवस्था, राजकीय पक्ष, इत्यादीतील मंडळींची वक्तव्यं आणि वर्तन यातून हे चित्र आणखी स्पष्ट होताना दिसतं.

शिक्षण, अर्थाजन, संघटित होण्याच्या संधी यामुळे बायका सजग आणि सक्षम होताहेत. सर्व स्तरातल्या स्त्रिया बदलतायत, पण ही बदललेली बाई पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या पचनी पडत नाही. तिला छळण्याचे नवनवीन प्रकार शोधून काढले जात आहेत. मागं पडलेले, धास्तावलेले पुरुष द्वेषानं धगधगताहेत. काही मोजक्याच पुरुषांना बाईच्या प्रगतीत आपली प्रगती आहे आणि बाई बरोबरीची असण्यातच आपलं भलं आहे, हे पटलेलं आहे. बहुतांश समाजाला हे कळलं तरी वळत नाही. पुरुषत्वाच्या भ्रामक कल्पनांमधून ते बाहेर पडू शकत नाहीत. सत्ता-बचावाच्या झटापटीत हिंसेचे नवनवे प्रकार आणि वेगवेगळी शस्त्रं परजली जाताहेत.

भौतिक, आर्थिक प्रगतीपासून वंचित ठेवणं, मारहाण, अन्नासाठी भुकेलं ठेवणं, जात-वर्ग-व्यवस्थेचे अत्याचार, सासर आणि माहेराकडूनही दडपणूक, बळाचा-पदाचा वापर करून केलेले जबरी संभोग, फसवणूक, बलात्कार हे स्त्रियांवरच्या हिंसेचे पारंपरिक प्रकार चालूच राहिले आहेत, त्यात आणखी विकृत आणि भयावह प्रकार रोज माध्यमांतून डोळ्यांवर, कानांवर आदळताहेत. नवजात मुलींचे मुलगे बनवले जाताहेत, गर्भाशय काढली, विकली, भाडयानं दिली जाताहेत. बायकांचं शरीर हे वेगवेगळ्या अत्याचारांची प्रयोगशाळा झाली आहे. मुली शिकल्या, स्वतःच्या मर्जीनं लग्न केलं तर इज्जतीच्या नावाखाली त्यांच्यावर कारवाई केली जातेय. त्यांना ठार मारलं जातंय. तंत्रज्ञानाचा वापर करून मुलींना गर्भातच ठार केलं जातंय, मुलींचं प्रमाण कमी म्हणून लग्नाच्या बाजारात त्यांना विकलं जातंय, आधुनिक काळातल्या लैंगिक दासी, वेठबिगार केलं जातंय. ज्या मुली जिवंत आहेत त्यातल्या गरीब, विकलांग, मतिमंद, अनाथ, दलित अशा हतबल परिस्थितीतल्या मुलींना घरात, शाळेत, कामावर, आश्रमशाळेत, वसतिगृहात भयानक अत्याचारांना सामोरं जावं लागतंय. दिल्लीसारख्या बड्या शहरांपासून ते भंडारा

फॉर्म ४ वृत्तपत्र अधिनियम क्र.८ प्रमाणे द्यावयाची माहिती

वृत्तपत्राचे नाव - पालकनीती

प्रसिद्धी काल - मासिक

संपादकाचे नाव व पत्ता -

डॉ. संजीवनी कुलकर्णी, अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रोड, पुणे ४.

राष्ट्रीयत्व - भारतीय

मुद्रक व प्रकाशकाचे नाव - पालकनीती
परिवाराकरिता, डॉ. संजीवनी कुलकर्णी,
अमृता क्लिनिक, कर्वे रोड, पुणे ४.

राष्ट्रीयत्व - भारतीय

पालकनीती परिवार (सार्वजनिक विश्वस्त
निधी)चे विश्वस्त -

१) डॉ. संजीवनी कुलकर्णी - अमृता
क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रोड,
पुणे ४.

२) डॉ. विनय कुलकर्णी - ४, अश्लेशा
अपार्टमेंट्स, डेक्कन जिमखाना, पुणे ४.

३) नीलिमा सहस्त्रबुद्धे - ७, अनुप्रिता
सोसायटी, गल्ली क्र. ९, डहाणूकर कॉलनी,
कोथरूड, पुणे ३८.

४) शुभदा जोशी - गुरुप्रसाद अपार्टमेंट,
२३ आनंद निकेतन सोसायटी, कर्वे नगर,
पुणे ५२.

५) वंदना कुलकर्णी - हेरंब अपार्टमेंट,
शीलाविहार कॉलनी, कोथरूड, पुणे २९.

६) रमाकांत धनोकर - सी-३०१, सुनीता
अपार्टमेंट, १४१७, कसबा पेठ, पुणे ११.

७) प्रियंवदा बारभाई - अ ३, रोहन
तपोवन, मेंढी फार्मजवळ, गोखलेनगर, पुणे
१६.

मी डॉ. संजीवनी कुलकर्णी असे जाहीर
करते की वरील माहिती माझ्या
माहितीप्रमाणे खरी आहे.

सही

डॉ. संजीवनी कुलकर्णी

जिल्ह्यातल्या खेड्यांपर्यंत हे गैरप्रकार उघडकीला आले आहेत. अशा घटना घडल्यावर मोर्चे काढून घोषणा दिल्या जातात, धिक्कार, निषेध केला जातो, माध्यमांतून चर्चा होतात. यापुढे जाऊन कायद्यांमध्येही बदल करण्यासाठी अनेक संस्था-व्यक्ती पुढे सरसावतात. लहान मुलांवरचे अत्याचार, कौटुंबिक हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ याच्या विरोधात महिला आंदोलनाच्या रेट्यामुळे अनेक नवीन कायदे आले. पण समाजमनात बदल होण्यात त्याचा किती उपयोग झाला, असा प्रश्न पडण्याइतकी परिस्थिती गंभीर होत चालली आहे. दिवसेंदिवस पुढे येणाऱ्या बातम्यांमुळे समाजात भय पसरत चाललं आहे. मुलींना, महिलांना कुणाची खंबीर साथ असेल तरच हे थांबवणं शक्य आहे. समाजमन तयार होणं हाच त्यावरचा उपाय आहे.

समतेसाठीच्या प्रयत्नांची फळं आज सर्व महिला आणि पर्यायानं समाज चाखतोय, परंतु स्त्रीचळवळ म्हणजे पुरुष-द्वेष, समाजात दुफळी पाडणारा विचार, असा खोटा प्रचारच जास्त प्रभावी ठरत आहे. शांती, अहिंसा, सहकार्य, समझोता हीच तत्त्वं चळवळीने कायमच अवलंबली तरी हेतुपुरस्सरपणे चळवळीला रुक्ष आणि कर्कश ठरवण्यात आलं आहे. चंगळवाद, जागतिकीकरण आणि खुली अर्थव्यवस्था यांनी परिस्थिती आणखीच बिकट झाली आहे.

महिलांवर अत्याचार म्हणजे राग, हतबलता, असहायता, बिचारेपण, विध्वंस असंही समीकरण केलं जातं आहे. परिस्थिती खरोखरच तशी आहे का? जगात तीनपैकी एका स्त्रीनं जगणं सोडलं आहे का? स्त्रिया या परिस्थितीत कशा जगतात? लहान वयात आप्तजनांकडून झालेले लैंगिक छळ मागे टाकून स्त्रिया नवऱ्यावर प्रेम करतात, विश्वास ठेवतात. छळवादी नवरा, सासरचा जाच सहन करूनही मुलांवर प्रेमाचा वर्षाव करतात. नवऱ्यानं, घरच्यांनी सोडलेल्या अनेक महिला एकटीनं समर्थपणे मुलांची, वृद्धांची काळजी घेतात. लग्नाच्या बाजारात आर्थिक, लैंगिक ओळख आदी बाबतीत फसवलेल्या बायका असाध्य आजार, कुचंबणा, घोर परिश्रम स्वीकारूनही जगण्याची उमेद बाळगताना दिसतात. जगण्याचा उत्सव करतात.

‘जगणं साजरं करणं’ ही कल्पना आज ओ.बी.आर.नं प्रत्यक्षात आणली तरी ती नवी नाही. अशा पद्धतीनं अत्याचारांना विरोध करण्याबाबत जितक्या चेहऱ्यांवर हे प्रश्नचिन्ह, शंका दिसत होत्या, त्यापेक्षा कित्येक पर्तीनं जास्त लोकांना त्याचं महत्त्व कळलं होतं. हजारो लोक महिलांवर होणाऱ्या हिंसेविरुद्ध रस्त्यारस्त्यावरून मिरवत गेले, नाचले, गाणी म्हटली, बेधुंद झाले.

आंदोलनाचं हे स्वरूप सुचवलं होतं इव्ह एन्सलर या नाटककर्तीनं. ‘व्हायना मोनोलॉग’ ही स्त्रीच्या लैंगिक इच्छा आकांक्षांची स्वगतं तिंनं पहिल्यांदा रंगमंचावर सादर केली, तेव्हाही पाश्चिमात्य, उच्चभ्रू बायकांची थेरं असाच त्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन होता. ‘काचेच्या भांड्याचं जतन’, नाहीतर ‘वेशीवर टांगली जाण’ या दोन अवस्थांमध्येच दोलायमान असलेली बाईची लैंगिकता ही तिला आवडणारी, हवंहवंसं सुख देणारी भावना असते, हे तिंनं जगाला दाखवून दिलं. या नाटकाचे गेल्या १५ वर्षांत, १४० देशात, ४८ भाषांमध्ये झालेले हजारो प्रयोग याचीच साक्ष देतात. तसंच चित्र येत्या काळात ओ.बी.आर. बाबतही दिसेल अशा पाऊलखुणा दिसत आहेत.

हिंसा, दुःख, संघर्ष हा आपल्या जगण्याचा, विशेषतः बाईच्या जगण्याचा अविभाज्य भाग आहे हे मान्य. त्याबरोबरच - जगणं, बदल स्वीकारणं, उत्सव साजरे करणं हीपण बाईचीच खासियत. बदलत्या जगातल्या बदलत्या वास्तवाला सामोरं जाण्यासाठी, वेगळ्या पडलेल्या मोठया वर्गाला सामावून घेण्यासाठी महिला आंदोलनानं वेगळी वाट चोखाळणं आवश्यक होतं. ओ.बी.आर.मुळे ती संधी मिळाली आहे. महिलांवरील अत्याचार हा कळीचा मुद्दा होतो आहे. ‘बंदे अच्छे होते है’ किंवा जिलेट कंपनीनं स्त्रियांचा आदर करावा यासाठी सुरू केलेली ‘सोलजर फॉर विमेन’ जाहिरात मोहीम हा ओ.बी.आर.चाच परिणाम दिसतो आहे. माध्यमांनी हे विषय घेतल्यामुळे महिलांच्या सुरक्षिततेबद्दल कधी नव्हे एवढं बोललं, लिहिलं, दाखवलं जातंय, या सर्वाना स्त्री - आंदोलनाशी जोडणं, बांधून ठेवणं, अधिक संवेदनशील बनवणं, त्यांच्या ऊर्जेचा आणि ताकदीचा विधायक वापर करणं हे आपल्या हातात आहे.

प्रतिसाद

भाषिक राजकारणाचे अन्वयार्थ

सुलभा ब्रह्मे, अद्वैत पेडणेकर

पालकनीतीच्या शिक्षण-माध्यम विशेषांकातील (ऑक्टोबर-नोव्हेंबर २०१२) किशोर दरक यांच्या 'शिक्षणाच्या माध्यमाचं राजकारण' या लेखाचा मध्यवर्ती मुद्दा असा दिसतो की, आज 'प्रमाण मराठी' भाषेच्या माध्यमातून शालेय शिक्षण दिले जात असल्याने मराठी जनतेचे शोषण चालू आहे. म्हणून ते प्रश्न उपस्थित करतात की मरणपंथाला लागलेली प्रमाण मराठी भाषाशिक्षणाचे माध्यम असावे अशी भूमिका घेऊन बहुजनांनी 'ब्राम्हणी' मराठी का वाचवावी? औद्योगिकीकरण झालेल्या समाजामध्ये उर्ध्वगमनशीलतेसाठी (??) बहुजन वर्गातील लोक अभिजन वर्गातील लोकांचे अनुकरण करू पाहतात. सामाजिक उपयुक्ततेच्या दृष्टीने इंग्लिश वरचढ असल्याने उच्चवर्गीयांना अनुसरून दलित-आदिवासींनी त्यांच्या मुलांना इंग्लिश माध्यमाच्या शाळेत शिकवण्याच्या प्रयत्नात असणे हे दरक यांना समर्थनीय वाटते.

परंतु त्यांची ही भूमिका लेखात सुरुवातीला त्यांनीच मांडलेल्या शिक्षणशास्त्रातील मूलभूत दृष्टिकोनाशी विसंगत आहे. ते मांडतात की, औपचारिक शिक्षणाची पहिली काही वर्षे शाळेतील आणि घरातील भाषा एकच असेल तर मुलांची बोधनक्षमता (!) झपाट्याने वाढीस लागते. म्हणजेच शालेय शिक्षणाचा प्रारंभ हा मातृभाषेतूनच व्हायला हवा, हे वैज्ञानिक सत्य त्यांना मान्य आहे. पण एका बाजूला हे मान्य करूनही महाराष्ट्रात हळबी, भिल्ली, अहिराणी, गोंडी अशा वेगवेगळ्या भाषकांसाठी शालेय शिक्षणाची सुरुवात त्या त्या मातृभाषेतून

व्हायला हवी, अशी वैज्ञानिक भूमिका शिक्षणशास्त्राचे अभ्यासक दरक का घेत नाहीत? त्याऐवजी ज्या समूहांची मातृभाषा समाईक मराठीहून वेगळी आहे, त्यांनी थेट सत्तेची भाषा - इंग्रजीतूनच शिक्षण सुरू का करू नये अशी भूमिका ते का घेतात? जी भाषा मुलांच्या आईवडिलांना येत नाही, घरात, परिसरात, बाजारात वापरली जात नाही अशी पूर्णतया परकी भाषा माध्यम म्हणून स्वीकारली तर मुलांची केवढी ससेहोलपट होईल आणि त्यांच्या बोधनक्षमतेच्या विकासात किती अडथळे निर्माण होतील ह्या महत्त्वाच्या प्रश्नांकडे दरक कानाडोळा का करतात?

त्याऐवजी ज्यांची मातृभाषा हळबी, भिल्ली, गोंडी, आदी आहे, त्यांच्याबाबत शिक्षणाची सुरुवात मुलांच्या मातृभाषेतून करून मुलांना व्यवहारातील शब्दांसाठी पर्यायी मराठी भाषेतील शब्दांची ओळख करून देत, चौथ्या इयत्तेपर्यंत त्यांना मातृभाषेकडून समाईक मराठी भाषेकडे वळणे सुलभ जाणार नाही का? त्यांची मातृभाषा व मराठी भाषा यामध्ये अनेक शब्द मिळतेजुळते असल्याने आणि ती भाषा बाजारात, व्यवहारात, शासकीय कचेऱ्यांमध्ये, वृत्तपत्रांमध्ये वापरली जात असल्याने मराठी भाषेकडे वळणे सोपे जाते. व्यावहारिक सोयीच्या दृष्टीने लिखित भाषेत समसमानता असणे गरजेचे असते. आज महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रे, मासिके, वैचारिक साहित्य यांमध्ये जी भाषा वापरली जाते ती म्हणजे समाईक मराठी भाषा. ती काही पुणेरी ब्राह्मण पुरुषांची भाषा नाही. त्यामुळे आजच्या लिखित भाषेवर पुणेरी ब्राह्मणी भाषेचा शिकका मारणे आणि ती शोषकांची भाषा म्हणून नाकारणे हे सयुक्तिक कसे?

मराठी भाषेला सुमारे दोन हजार वर्षांचा इतिहास आहे. सातवाहन काळात (इ.स. १ ते ३ शतक) प्रशासनाची भाषा महाराष्ट्री तर स्त्रियांच्या तोंडी मराठी भाषा असल्याचे मानले जाते. पुढे राष्ट्रकूट आणि चालुक्य ही राजघराणी कन्नड भाषक असल्याने मराठी भाषेवर कन्नडचा प्रभाव पडला. नंतर यादव काळात (इ.स. १० ते १३ शतक) मराठीला राजभाषेचे स्थान मिळाले आणि बरीच साहित्यनिर्मितीही झालेली दिसते. इ.स. १२९० मध्ये ज्ञानेश्वरांनी भावार्थ-दीपिका रचली तोपर्यंत मराठी भाषा सर्वार्थक्षम झालेली

होती. चौदाव्या शतकापासून मुस्लिम राजवटी महाराष्ट्रात प्रस्थापित झाल्यावर फारसी शब्दांनी मोठ्या प्रमाणात मराठीमध्ये शिरकाव केला. संत नामदेव, जनाबाई, चोखामेळा, सेना न्हावी, सावता माळी, कान्होपात्रा आदी अनेक संतकवींनी त्यांच्या रचनांतून मराठी भाषेच्या विकासात भर घातली. एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम यांनी मराठीचे सामर्थ्य वाढवले. वीरशैव, जैन, सुफी, ख्रिश्चन संतांनी मराठी साहित्य विकासात मोठे योगदान दिले. अशा प्रकारे स्त्रियांची बोली, महानुभाव पंथ, बहुजन समाजातील संतकवी, कन्नड, फारसी, तेलुगु, तमिळ आणि विविध बोली भाषा यांच्यातील शब्दांच्या सरमिसळीतून मराठी भाषा विकसित झालेली आहे.

पेशवाईत पुणे-सातारा ही राजधानीची शहरे बनली. या प्रदेशाला लागून इतर भाषिक प्रदेश नाहीत. सोलापूरला लागून तेलुगु, कोल्हापूरला लागून कन्नड, धुळ्याजवळ गुजराती, विदर्भातील जिल्ह्यांजवळ हिंदी भाषिक प्रदेश आहेत, मुंबईमध्ये गुजराती, हिंदी, विदेशी भाषा अशा अनेक भाषांची सरमिसळ झालेली आहे. त्यामुळे तुलनात्मकदृष्ट्या पुण्यातील मराठी भाषा 'शुद्ध'. चित्पावन 'कोकणस्थ' ब्राह्मण सत्ताधीश झाले. त्यांच्या दरबारातील मंत्री, अधिकारी, सेनानी, कारकून, आचारी, पुजारी, पाणके असे हजारो कोकणस्थ ब्राह्मण पुण्यात स्थायिक झाले. तरीसुद्धा चित्पावन ब्राह्मण सत्ताधाऱ्यांची 'चित्पावनी' भाषा राजदरबाराची, राज्यकारभाराची भाषा झाली नाही तर पुण्यात मोठ्या संख्येने ब्राह्मण येण्यापूर्वी शिवकालापासून रुळलेली मराठीच राजभाषा राहिली.

एकोणिसाव्या शतकात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी मराठी भाषेचे व्याकरण आणि साहित्य यांच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावली. जे. टी. मोल्सवर्थ यांनी जॉर्ज व थॉमस कॅंडी यांच्या बरोबरीने बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचा मराठी महाशब्दकोशाचा प्रकल्प राबवला. त्यांनी महाराष्ट्रातील विविध भागांतून शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार गोळा करून आणि अर्ज-विनंत्या, पत्रव्यवहार, पुस्तके यांतून शब्द मिळवून पंडितांबरोबर एकत्रितपणे तपासून मराठी-इंग्लिश शब्दकोश प्रथम १८३१ साली प्रकाशित केला. त्याची सुधारित आवृत्ती १८५७ साली छापली.

यामध्ये ६०००० शब्द समाविष्ट आहेत. हा सर्वसमावेशक शब्दकोश, व्याकरण यांचा आधार संस्कृतजड 'प्रमाण मराठी' बनवण्यासाठी ब्राह्मणांनी घेतला, ही डॉ. सुभाष सावरकरांची मांडणी ग्राह्य मानून ही 'परकी बोली' सर्व जनतेवर लादली गेली असे म्हणणे योग्य आहे का?

पेशवाईतील अमानुष छळातून दलितांची सुटका झाल्याने महात्मा फुल्यांनी इंग्लिश सत्तेचे तसेच आधुनिक ज्ञानविज्ञानाची कवाडे खुली झाल्यामुळेच इंग्लिश भाषेचे स्वागत केले. त्याबरोबरच फुले यांनी इंग्लिश साम्राज्यशाह करत असलेले शेतकऱ्यांचे शोषण व लूट यावर घणाघाती हल्ला केला आहे. ते स्वतः एक भाषा म्हणून इंग्लिश शिकले. परंतु त्यांनी काही इंग्लिश माध्यमाची शाळा सुरू नाही केली. महात्मा व सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रिया आणि दलितांसाठी सुरू केलेल्या शाळांमध्ये शिक्षणाचे माध्यम मराठीच होते. त्या काळात चौथीपर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण आणि नंतरच्या तीन इयत्तांमध्ये शिक्षणाचे माध्यम मराठीच असे. परंतु पाचव्या इयत्तेपासून इंग्लिश हा एक विषय शिकण्याची तरतूद होती.

आज मात्र मुलांवर पहिलीपासून इंग्रजी माध्यम लादण्यास वैज्ञानिक पायावर विरोध केला, तर इंग्लिश भाषा शिक्षणाची कवाडेच बहुजन विद्यार्थ्यांना बंद करण्याचा 'ब्राह्मणी कावा' अशी ओरड करून महात्मा व सावित्रीबाई फुले हे जणू इंग्लिश माध्यमाचे समर्थक होते, अशी दिशाभूलजनक मांडणी का केली जाते?

महात्मा फुले, महर्षी शिंदे, बाबा पद्मनजी, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, श्री. म. माटे, ताराबाई शिंदे, आनंदीबाई शिर्के अशांनी आपले प्रगल्भ विचार मराठी भाषेतून प्रभावीपणे मांडले. याउलट विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणे अनेकांनी संस्कृतऐवजी इंग्लिश भाषा वर्चस्वस्थानी बसवली आणि मराठी वाक्यरचना करताना इंग्लिशचा किता गिरवून लिखाण बोजड बनवले. याच काळात स्वातंत्र्य लढ्याच्या प्रेरणेने इंग्लिशचे वर्चस्व झुगारून देऊन अनेक अभ्यासक, साहित्यिकांनी मराठी भाषेची जोपासना केलेली दिसते. शाहू महाराज, भाऊराव पाटील, महर्षी शिंदे, पंजाबराव देशमुख आदींनी ग्रामीण भागात शिक्षणसंस्था सुरू करून शिक्षण बहुजन समाजापर्यंत पोचवले. त्यातून पुढे साहित्यनिर्मितीत बहुजन समाजाने मोठे योगदान दिले. हे सर्व

लक्षात घेतले तर सातवाहन काळापासून म्हणजे पहिल्या शतकापासून ते एकविसाव्या शतकापर्यंत मराठी भाषा प्रादेशिक भिन्नता-कोल्हापुरी, माणदेशी, वऱ्हाडी, खानदेशी असूनही सर्वसमावेशी पद्धतीने विकसित होत आली आहे असे का म्हणायचे नाही?

याला अपवाद मात्र एक आहे. तो म्हणजे महाराष्ट्र शासनाद्वारा अत्यंत कृत्रिम पद्धतीने निर्माण केलेला परिभाषा कोश. त्यातील दुर्बोध शब्द वापरून शासन परिपत्रके, आदेश काढते. तसेच क्लिष्ट शब्द आणि बोजड वाक्यरचना असलेली 'अधिकृत मराठी' ही पाठ्यपुस्तकांसाठीही वापरली जाते. शिवाय त्यामध्ये माहितीच्या चुकाही आहेत. त्यामुळे कोणाही मुलाला ही पाठ्यपुस्तके दुर्बोध व परकी वाटून कंटाळवाणी न झाली तरच आश्चर्य.

खरे तर क्रमिक पुस्तकांमधला मजकूर, त्यांतील भाषा, त्यांतील माहिती, मांडणी ह्यांत मूलगामी बदल करण्याची गरज आहे. केवळ पाठ्यपुस्तककेंद्री शिक्षण-पद्धत बदलून प्रयोग, अनुभव, पूरक वाचन असणारी पद्धत प्रस्थापित करण्याची गरज आहे. ह्याऐवजी 'पुण्याच्या संस्कृतजड 'प्रमाण' मराठीतील क्रमिक पुस्तके आज मुलांवर लादली जात आहेत. ती सत्ताधऱ्यांची भाषा असल्याने ती शिक्षणाचे माध्यम बनली आहे' असा शेरा मारून मराठी माध्यमच नाकारणे योग्य कसे काय? क्रमिक पुस्तकांतली भाषा अत्यंत कृत्रिम आणि उपटसुंभ पद्धतीने बनवलेली आहे. ती खरे तर कोणाचीच भाषा नाही. त्यामध्ये बदल घडवून आणणे जरूरीचे आहे. हे काही अशक्य नव्हे. त्यासाठी परिभाषा कोशात विविध बोलींमधील, कारागीर, शेतकरी, मच्छिमार आदींच्या वापरातील तांत्रिक शब्द, अन्य भारतीय भाषांमधील आणि अगदी इंग्लिशसारख्या विदेशी भाषांमधील रूळलेले शब्द, तसेच जरूरीप्रमाणे नवे अर्थवाही शब्द समाविष्ट केले पाहिजेत. अशा लवचीक दृष्टिकोनातून पारिभाषिक कोशाची पुनर्रचना करण्यासाठी पाठपुरावा करायला हवा. अचूक माहिती देणारी, रसपूर्ण शैलीतील नवी क्रमिक पुस्तके तयार करण्यासाठी प्रयत्न करायला हवेत. दरकांसारख्या शिक्षणशास्त्राच्या अभ्यासकांनी परिभाषाकोश, पाठ्यपुस्तकांच्या सुधारणेच्या कळीच्या प्रश्नामध्ये लक्ष घालण्याची खरी गरज

आहे. केवळ आजची पाठ्यपुस्तके ब्राह्मणी आहेत, ती मुलांना कळत नाहीत त्यामुळे प्राथमिक शाळेपासूनच इंग्लिश माध्यमाचे समर्थन करणे हे शिक्षणशास्त्राच्या आणि बालमानसशास्त्राच्या मूलभूत सिद्धांतांशी विसंगत नाही का?

प्रमाण मराठी भाषा ही न्यूनगंडाची भाषा आहे हा दरक यांचा दावा गैरसमजुतीतून केलेला दिसतो. जागतिकीकरणाच्या जमान्यात ब्राह्मण पुरुषांना सत्ताहीनत्वाची जाणीव होऊन ते आपली सत्ता टिकवण्यासाठी 'प्रमाण मराठी मरतेय' अशी आवई उठवून तो भावनिक मुद्दा बहुजन तरुणांच्या गळी उतरवण्याच्या प्रयत्नात आहेत, हा दरक यांचा युक्तिवादही चुकीचा आहे. 'मराठी ब्राह्मण' पुरुषांनी मराठीची कास केव्हाच सोडून दिली आहे. आपला वरचष्मा टिकवण्यासाठी इंग्लिशला डोक्यावर घेऊन, अमेरिकेत स्थायिक होऊन ते अमेरिकी साम्राज्यशाहांचे हस्तक बनले आहेत. मनसेचे देवनागरी लिपीत पाट्या, टॅक्सीवाले, टपरीवाले आदींनी मराठीत बोलण्याचा आग्रह, उत्तर भारतीयांवरचे हल्ले हे 'राज'कारण शासकीय वरदहस्ताखाली बहुजन तरुणांला 'शौर्य' गाजवण्याची संधी देऊन लोकप्रियता वाढवण्याची खेळी आहे. मनसेला मराठी भाषेचे काय सोयरसुतक आहे? मनसेचे नेते इंग्लिश माध्यमाच्या शाळांसाठीच आसुसलेले आहेत. हे दरक जाणत नाहीत असे कसे म्हणायचे? न्यूनगंडापोटी ब्राह्मण पुरुष आणि मनसे हे प्रमाण मराठी वाचवण्यासाठी धडपडत आहेत असा गैरसमज करून हा पश्चिम महाराष्ट्राचा, वसाहतवाद, सांस्कृतिक दहशतवाद पराभूत करण्यासाठी दरक लेखाच्या पालुपदावर येऊन म्हणतात, "प्रमाण मराठी लादली जात असेल तर इंग्रजी काय वाईट?"

शोषकांच्या प्रमाण मराठीविरुद्ध 'आकांत' करण्यात अनेक पाने खर्ची घालून इंग्लिशची भलावण करताना दरक हे विसरतात की इंग्लिश भाषेला डोक्यावर घेऊन अमेरिकन साम्राज्यशाहांची गुलामगिरी पत्करण्यास ते समर्थन देत आहेत आणि इंग्लिश भाषा ही शोषकांची नसून समानतेची भाषा आहे, असे ते सुचवत आहेत. अमेरिकन बड्या कंपन्या भारतातील बाजारपेठ काबीज करण्यासाठी

प्रसार-माध्यमांतून जाहिरातबाजी करून इंग्लिश भाषा आणि त्याचबरोबर अमेरिकन जीवनशैली 'श्रेष्ठ' असल्याचे जनमानसावर बिंबवत आहेत. भारताला गुलाम बनवत आहेत याकडे दरक कानाडोळा का करत आहेत? पश्चिम महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक दहशतवादाला उत्तर देण्यासाठी अमेरिकेचा आर्थिक-वसाहतवाद स्वीकारणे एवढाच पर्याय त्यांच्यासमोर आहे का? आज भारतीय राज्यकर्त्यांना मुबलक 'नजराणे' देऊन उच्चवर्गीयांची अस्मिता इंग्लिश भाषा आणि 'अनिवासी भारतीय' बनण्याशी घट्ट जोडून अमेरिकेने या वर्गाला आपले मिंधे आणि हस्तक बनवले आहेच. ते इंग्लिश भाषा आणि अमेरिकन स्वार्थांध, पैसाकेंद्री चंगळवादाचा पगडा भारतीय समाजमनावर बसवण्याचे काम इमानेइतबारे करत आहेत. बहुजन समाजही राजीखुषीने, 'उच्चवर्गीयांनीच का इंग्लिश माध्यमातून शिकायचे, आम्ही का नाही' असा सवाल उभा करून इंग्लिश माध्यमाच्या मोहजालात अडकवला जात आहे, यातला धोका ओळखायला नको का?

कृषिप्रधान आणि संत परंपरेचा वारसा असणाऱ्या, महर्षी शिंदे यांच्या शब्दात सत्यवर्तन, अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या, सादगी, नैतिकता मानणाऱ्या मराठमोळ्या समाजामध्ये इंग्लिश माध्यमाचे वेड रुजवून वैचारिक धुलाई करून जीवनदृष्टी बदलायची आणि वस्तुहव्यास निर्माण करायचा, असा अमेरिकन साम्राज्यशाह आणि त्यांच्या भारतीय हस्तकांचा डाव आहे. एकदा माणूस वस्तुहव्यासी बनला की तो पैशाच्या मागे धावणारच. मग वाममार्ग, गुन्हेगारी माफ आणि चांगुलपणा व माणुसकीला मूठमाती असे स्वार्थांधांचे अधिराज्य आज आपल्याला राज्यकर्ता वर्ग आणि उच्चवर्गीयांमध्ये दिसत आहे. दरक म्हणतात की बहुजन समाज हा उच्चवर्गीयांचे अनुकरण करणारच ! श्रीमंत वर्ग हा शेतकरी, आदिवासी, दलित अशा सर्व बहुजनांचे शोषण करूनच आणि देशाच्या नैसर्गिक संपत्तीचा विध्वंस करूनच श्रीमंत बनतो ना? मग श्रमिकांनी या शोषणाला एकत्रितपणे, संघटितरित्या विरोध करायचा पर्याय निवडायचा की नाही? श्रीमंतीचे केंद्रिकरण आणि शोषण-गरिबीचे जागतिकीकरण या भांडवलशाहीतील मूलभूत

सिद्धांताकडे दरक डोळेझाक करतात हे विस्मयजनकच आहे.

शेवटी शिक्षणशास्त्र या दरक यांच्या खास अभ्यासाच्या विषयातील एक मुद्दा. लहान मुले भाषा नैसर्गिकरित्या चटकन आत्मसात करतात ती त्यांच्या परिसरातील, वापरातील भाषा असेल तरच! समजा घरात एक (कानडी) आणि परिसरात दुसरी (मराठी) भाषा रोजच्या वापरात असेल तर मुले दोन्ही भाषा सहजी आत्मसात करतात. त्यासाठी शाळेत जाऊन शिकावे लागत नाही. पण म्हणून घरात आणि परिसरातही रोजच्या वापरात नसणाऱ्या इंग्लिश भाषेचे कृत्रिमरित्या बालपणापासून शाळेत आरोपण करण्याचा प्रयत्न केला तर मुलांचा गोंधळ उडतो. शाळेत धड ना इंग्लिश, ना मराठी चांगल्या प्रकारे येते. इंग्लिश भाषा येणे प्रतिष्ठितपणाचे मानले जात असल्याने मराठी गावंढळ वाटू लागते. पण इंग्लिश नीट न आल्याने न्यूनगंड निर्माण होतो. परिसरात नसलेली, पूर्णपणे परकी भाषा कृत्रिमपणे मुलांवर लादल्याने शिक्षणाचा खेळखंडोबा होतो.

याबाबत उच्चवर्गीयांची मुले जर इंग्लिश माध्यमातून शिक्षण घेऊ शकतात तर "आमची मुले तसं का शिकू शकणार नाहीत, केंद्रीय विद्यालयांमधील विविध मातृभाषा असणारी मुले इंग्रजीतून कशी काय शिकू शकतात," असे प्रश्न दरक विचारतात. या प्रश्नांचे उत्तर श्रीमंत किंवा आहरे आणि नाहीरे या भांडवलशाहीतील वर्गीय समाजरचनेत डोकावले तर स्पष्ट होते. प्रश्न जन्मजात क्षमतेचा नाही. तर वर्गीय समाजातील अत्यंत विषम आर्थिक स्तरांमुळे उपलब्ध असलेल्या स्वास्थ्य व संधीचा, आणि नाहीरंना त्याच्याअभावी निर्माण होणाऱ्या अडथळ्यांचा आहे. उच्चवर्गीय मुलांना पोषक आहार, शुद्ध पाणी, चांगला निवारा, उत्तम आरोग्यसेवा, खेळ, विरंगुळा आणि पुस्तके, शिक्षणाची परंपरा उपलब्ध असल्याने त्यांची शारीरिक आणि बौद्धिक वाढ होण्यासाठी अनुकूल वातावरण असते. शिक्षणाच्या परंपरेमुळे वाचन, अभ्यासाची आवड लहानपणातच निर्माण होण्याची पूर्ण शक्यता असते. त्यांच्या घरातही इंग्लिश येणारे, बोलू शकणारे आईवडील असतात, शेजारी राहणाऱ्या मराठी / अमराठी परिवारातही बऱ्याच प्रमाणात अशीच परिस्थिती

असते. संगणक, खेळ, इंग्लिश पुस्तके अशी साधने सहज उपलब्ध असतात, गरज पडेल तेव्हा आईवडील मदतीला असतात. महागड्या, चांगल्या दर्जाच्या शाळांमध्ये जाणे परवडते. सर्व वेळ अभ्यास, खेळ, वाचन यात घालवायला मोकळीक असते. बरे, एवढे असूनही अभ्यासात ही मुले मागे पडली तरी वशिला, देणग्या अशा वाममार्गाने 'पुढे' जाण्याची क्षमताही असते. त्यांच्याबाबतीत इंग्लिश भाषा आणि माध्यम हे तितके पूर्णपणे परके नसते आणि इतर सर्व अनुकूलतेमुळे ही मुले 'यशस्वी' होतात. उच्चवर्गीय 'यशस्वी' होत असले तरी अव्वल दर्जाच्या संशोधनामध्ये, सर्जनशीलतेमध्ये ते, स्वभाषेमध्ये सर्व शिक्षण घेणाऱ्या जपानी, जर्मन, रशियन आदी उच्चशिक्षितांच्या मागे का?

आज असे गृहीत धरले जाते आहे की इंग्लिश माध्यमाच्या शाळेत गेले नाही तर इंग्लिश भाषा आत्मसात करता येत नाही, हे पूर्णतया चुकीचे आहे. उलट महाराष्ट्रातील अनुभवच आहे की स्वातंत्र्यानंतर इंग्लिशचे स्तोम कमी करण्यासाठी मुंबई राज्यामध्ये पन्नाशीच्या दशकात काही वर्षे इंग्लिश भाषा फक्त आठवी ते अकरावी अशी चारच वर्षे शिकवली जात होती. सातवीपर्यंत मराठी भाषेचा पाया पक्का झालेला व किशोर वयात आकलनशक्ती विकसित झाल्यावर चार वर्षे चांगल्या गुणवत्तेचे इंग्लिश भाषेचे शिक्षण घेऊन वाचनाचा सराव करत मुले इंग्लिश भाषा आत्मसात करू शकत होती. त्या काळात शिकलेले प्राध्यापक, शिक्षक, वकील, अभियंते, डॉक्टर, शास्त्रज्ञ, अधिकारी, पर्यवेक्षक झालेले किंवा अमेरिकेत स्थायिक झालेले कोणीही इंग्लिशच्या बाबतीत डावे ठरलेले नाहीत. उलट ते नोकरीपेशासाठी गरजेनुसार इंग्लिश किंवा मराठीचा वापर करू शकत होते. त्याचप्रमाणे आजही चांगल्या गुणवत्तेच्या शाळा सर्वांना उपलब्ध करून देणे, अधिकृत मराठी भाषा आणि पाठ्यपुस्तकांत सुधारणा घडवून आणणे, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मातृभाषेतून सुरू करून मराठीतून पुढील शिक्षण देणे, सातवी ते बारावी या काळात इंग्लिश भाषा शिकण्याची चांगली व्यवस्था निर्माण करणे, बोलण्याचा सराव व्हावा यासाठी अकरावी, बारावीमध्ये खास तास अशी

व्यवस्था केल्यास सर्व मुलांना नोकरीपेशासाठी जरीप्रमाणे इंग्लिशचे कसब आत्मसात करता येईल. तसेच मराठीशी नाते कायम राहून वाचनाद्वारे ज्ञानविस्तार, साहित्यनिर्मिती, विज्ञानतंत्रज्ञानात प्रगतीही साधता येईल.

उच्चवर्गीयांचे अंधानुकरण करून सर्व समाजाने स्वाभिमान व आपली जीवनमूल्ये का सोडावीत? आपण बहुसंख्य आहोत. आपण जर आग्रह धरला तर एवढ्या मोठ्या बाजारपेठेसाठी संगणक कंपन्या, उद्योग, शासन, वकील, प्राध्यापक आदी सर्वांनाच मराठी भाषा स्वीकारावी लागेल. ही मराठी आजच्या अधिकृत भाषेप्रमाणे कृत्रिम, क्लिष्ट नव्हे तर सोपी, अर्थवाही समाईक मराठी असेल. स्वभाषेतून शिक्षण घेऊन भाषा, साहित्य, कला,

विज्ञान यांच्या विकासामध्ये सर्जनशीलपणे सहभागी होता येईल. परिसरात नसणारी, पूर्णतया परकी, स्पेलिंग तर महाकठीण असलेली इंग्लिश भाषा माध्यम म्हणून लहानपणीच मुलांवर लादण्याने मुलांचे जे हाल होत आहेत त्यातून त्यांची सुटका होईल.

तर विरोध इंग्लिश माध्यमाला आहे. इंग्लिशच नव्हे तर अन्य कोणतीही भाषा शिकण्याला विरोध नाहीच. उलट त्याचे स्वागतच आहे. जगभरातील सर्व स्वतंत्र देश - फ्रान्स, जर्मनी, इटली, स्पेन, जपान, चीन, रशिया आदी - देशातील जनता स्वभाषेच्या माध्यमातून सर्व शिक्षण घेते. तेथील सर्व शासकीय व अर्थव्यवहार त्या त्या भाषेतून चालतात. हे देश विज्ञान-तंत्रज्ञान, साहित्य अशा सर्व क्षेत्रात

आघाडीवर आहेत. परंतु भारतातील अभिजन वर्ग आणि राज्यकर्ते आपली सत्ता आणि संपत्तीवरील मत्तेदारी कायम टिकवण्यासाठी इंग्लिशचा नाहक बडेजाव माजवून जनतेची दिशाभूल करत आहेत. आश्चर्याची गोष्ट ही की दरकदेखील सदर वस्तुस्थिती लक्षात न घेता उच्चवर्गीयांचे अंधानुकरण अपरिहार्य मानतात आणि इंग्लिश माध्यमातून शिक्षणाचे समर्थन करतात. श्रमिक वर्गाने मातृभाषेचा आग्रह धरून, समाईक मराठीचा पाठपुरावा करत स्वतंत्र बाणा, आत्मसन्मान व आत्मनिर्भरता जोपासण्यासाठी आणि खरेखुरे मानवी जीवन फुलवण्यासाठी प्रयत्न करावा, अशी सकारात्मक भूमिका घेण्यास दरक का कचरतात?

adwait.pednekar@gmail.com

किशोर दरक यांचा अभ्यासपूर्ण लेख आणि त्याला मिळालेले प्रतिसाद / प्रत्युत्तर ह्यांच्या अनुषंगाने आम्ही थोडंसं लिहू पाहतोय.

सर्वात प्रथम पालकनीतीचे आभार! संपादकीय मंडळाची आणि एकूणच पालकनीती परिवाराची शिक्षण-माध्यमाविषयीची मतं स्पष्ट असताना त्याला छेद देणारा लेख आणि त्यावरची चर्चा आपण मोकळेपणाने घडवून आणली आहे.

आमच्या मते किशोर दरक यांचा लेख खरोखर विचार करण्याजोगा आहे. संस्कृतची (अर्थात तिच्या मत्तेदारांची) अरेरावी मोडण्याचं काम केलेल्या मराठी आणि इतर प्राकृत भाषा स्वतःच प्रमाणभाषेचे मत्तेदार निर्माण करणाऱ्या आणि त्यातून शोषण, खच्चीकरण करणाऱ्या झाल्या असतील तर ते नक्कीच अयोग्य आहे. भाषेला वेठीस धरून दुसऱ्याला किंवा दुसऱ्या भाषेला तुच्छ लेखण्याची आमच्या पूर्वजांची आणि आमचीही वृत्ती निषेधार्हच. पण त्याला भाषा नव्हे तर भाषेचा वापर करणारे जबाबदार आहेत.

प्रमाण भाषा ही बऱ्याच लोकांची मातृभाषा / बोलीभाषा नाही हे खरं आहे. पण काही मोजक्या आदिवासींच्या भाषा वगळता महाराष्ट्रातील इतर सर्व मराठी भाषांचं प्रमाण मराठीशी सख्खं नातं आहे. त्यामुळे प्रमाण मराठी माध्यमात आपली मुलं सहज मोकळेपणाने

शिकतात. इंग्रजी ही आपल्या सर्वांसाठीच परकी भाषा आहे. इंग्रजी माध्यमाचे फायदे अनेकजण मांडतात. इंग्रजीतून शिकणं हा बहुजनवर्गाच्या दृष्टीनं आत्मसन्मान मिळवण्याचा एक मार्ग आहे असं दरक म्हणतात. आत्मसन्मान मिळविणं हे बहुजनांच्या दृष्टीनं सर्वात महत्त्वाचं असणं साहजिक आहे. पण इंग्रजी शिकणं व इंग्रजीतून शिकणं ह्यातला फरक आपण ओळखायला हवा. इंग्रजीमुळे आत्मसन्मान मिळेल, हा फसवा आशावाद आहे. फाडफाड इंग्रजी बोलणाऱ्याला मिळणाऱ्या कौतुकाच्या नजरा आपल्या विचारहीनतेचं लक्षण आहे, असं आम्हाला वाटतं. असं कौतुक मिळवण्यासाठी धडपड करण्यापेक्षा आपल्याला नक्की काय हवंय, ह्याचा विचार करायला हवा. प्रमाण मराठी भाषेव्यतिरिक्त दर्जेदार लेखन करणारे अनेकजण आहेत. बहिणाबाईंच्या कविता, शंकर पाटील व व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कथा, शंकर सखारामांच्या कादंबऱ्या अशा अनेकांचं लिखाण सगळ्यांना आवडतं. भाषेतला गोडवा, लालित्य, प्रवाहीपणा ते आपल्यासमोर समर्थपणे सादर करतात. प्रमाण मराठी भाषा व इतर मराठी भाषा ह्यात कुठलीही उच्चनीचता न येऊ देता, कोणताही अहंगंड / न्यूनगंड न बाळगता स्वच्छ मोकळ्या मनानं सगळ्या गोष्टींकडे पाहिलं तर आपण भाषासामर्थ्याबरोबर मुलांमध्ये

आत्मभानही जागवू शकू असं वाटतं. माध्यम निवडण्याचा निर्णय हा व्यक्तिगत असतो. पण जर तो राजकीय असेल तर जास्त सजगतेची, दूरपर्यंतचा विचार करण्याची गरज आहे.

दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा 'धेडगुजरी' ह्या शब्दाबाबत. ह्या शब्दाची पार्श्वभूमी समजावून सांगितल्याबद्दल किशोर दरकांचे मनापासून आभार. हा शब्द जर कोणाला तीव्रपणे दुखावत असेल (आणि त्याची पार्श्वभूमी पाहता तो दुखावणारच) तर तो न वापरणं हेच योग्य ठरेल. हा शब्द आम्हीही अनवधानानं बरेचदा वापरला आहे आणि त्यासाठी मनापासून दिलगिरी व्यक्त करतो. आक्षेपार्ह शब्दाला दुसरा समर्पक शब्द शोधणं हे दरकांचं काम नाही. ते काम हा शब्द वापरणाऱ्यांचं आहे. आपली भाषा तेवढी समृद्ध आहेच.

तिसरा मुद्दा अशा प्रकारच्या चर्चांचा. आज आपण वेगवेगळ्या विचारधारेत इतके विभागले आणि बांधले गेले आहोत की वेगळा विचार करणारे, वेगळी मतं मांडणारे लेख आपल्याला आक्षेपार्ह, नकारात्मक व एकांगी वाटतात. असे धक्के देणारे लेख, अशा चर्चा आपल्याला अधिक प्रगल्भ व समजूतदार बनवतील. म्हणूनच मोकळेपणाने अशी चर्चा मांडण्याचा पालकनीतीचा प्रयत्न खरोखर वाखाणण्याजोगा आहे.

जयदीप व तृप्ती कर्णिक

आई बाप
व्हायचंय ?

मूल-मुलगी नकोच

डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी

तिची असमर्थता, तिच्या वाट्याला येणारा दुय्यमपणा ह्या सगळ्या गोष्टी पुन्हा पुन्हा चर्चेमध्ये येतात.

जनगणनेमधील घटत जाणारं मुलींचं प्रमाण हा खरोखरच चिंतेचा विषय आहे. त्याबद्दल चर्चा झाल्याबरोबर सगळी यंत्रणा खडबडून जागी झाली आणि जणू काही सोनोग्राफी मशीनच ह्या सगळ्या दुष्टचक्राला कारणीभूत आहे असं चित्र निर्माण झालं. सोनोग्राफी मशीनला सील करून त्या डॉक्टरांवर आरोपपत्र दाखल करणं हाच एक ह्या प्रश्नावरचा उपाय आहे असं वाटू लागलं. पण खरोखरच तेवढाच उपाय आहे का? कडक कारवाईच्या भीतीनं काही दिवस सोनोग्राफी मशीन बंद राहत असणार. काही डॉक्टर थोडा काळ का होईना ह्या प्रवृत्तीपासून दूर झाले असतीलच. ह्याचा अर्थ सरसकट सगळेच डॉक्टर हे गैरकृत्य करत होते किंवा करतात असं नाही. मूठभर स्त्री रोगतज्ज्ञ, रेडिआलॉजिस्ट ह्या गैरवर्तनामध्ये आहेत. तरीही ह्या प्रश्नाचा विचार ह्याच्याही पलीकडे जाऊन करायला हवा असं वाटतं.

मुलगा हवाच हा अड्डासही केवढा असू शकतो हे पाहताना कधी कधी थकव्हायला होतं. कधी कधी एकच मुलगा पुरत नाही, दुसराही हवा असतो.

संगीता ३६ वर्षांची होती. तिच्या गर्भाशयामध्ये फायब्रॉइडच्या ३ मोठ्या गाठी होत्या. त्यामुळे प्रत्येक मासिक पाळीच्या वेळी खूप रक्तस्राव होऊन तिला त्रास होत होता. तिच्या रक्तातील हिमोग्लोबीनचं प्रमाण अगदी कमी असंच राहत होतं. ऑपरेशन करून गर्भाशयाची पिशवी काढून टाकण्याची आवश्यकता होती. तिला दोन मोठ्या मुली होत्या. एक सोळा वर्षांची, दुसरी चौदा वर्षांची.

माझ्या दवाखान्यात आलेली ती बावीस वर्षांची मुलगी, खूप घाबरलेली होती. नुकतंच लग्न झालेलं होतं. मासिक पाळीचा त्रास होतो म्हणून नवरा तिला घेऊन आला होता.

तपासणीच्या खोलीत मी तिला तपासत होते, तेव्हा ती घाबरलेली वाटली. “डॉक्टर सब ठीक है ना? इस तकलीफ की वजहसे मुझे बच्चा नहीं होगा ऐसा तो नहीं?” मी तिला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला, “आत्ता तर तू बावीस वर्षांची आहेस. रक्तस्राव थांबल्यानंतर आपण बघू काय करायचं ते, काही काळजी करू नकोस.”

बाहेर येऊन ती नवऱ्याशेजारी बसली. ती गप्पच होती. नवराच काही काही बोलत होता. तेवढ्यात त्याचा मोबाईल वाजला, कामाच्या दृष्टीनं महत्वाचा फोन असावा, माझ्याशी बोलणं सोडून तो मोबाईलवर बोलत बोलत केबिनच्या बाहेर गेला. केबिनचं दार त्याच्यामागं बंद झाल्याबरोबर, तिं माझा हात धरला. पुन्हा मधासारखीच थरथर “डॉक्टर बताओना मुझे. कुछ नहीं होगा ना? मुझे बच्चा हो सकता है ना? मेरे ससुरालवाले....”

मी तिच्याशी बोलायला लागले. तिला

मासिक पाळीच्या चक्रामध्ये अनियमितता आहे असं कळल्याबरोबर सासरच्या लोकांनी तिला मूल होणार किंवा नाही याची चर्चा सुरू केलेली होती.

“माझी पाळी नियमित येत नाही. त्यामुळे मला मूल व्हायला प्रॉब्लेम होणार, त्यामुळे माझे सासूसासरे आणि नवराही नाराज आहे. एवढंच नाही, तर त्या घरातलं माझं स्थानही नक्की नाही किंबहुना माझं काय करतील सांगता येत नाही.” हे सगळं तिं त्या दोन वाक्यात सांगितलं. तिचा चेहेरा आणि डोळे तिच्या शब्दापेक्षा जास्त बोलत होते.

मोबाईलवरचं बोलणं संपवून नवरा परत केबिनमध्ये आला. हिचा चेहेरा परत निर्विकार झाला. पण डोळ्यातील भीती लपत नव्हती.

माझ्या मनात विचार आला, बऱ्यापैकी आर्थिक परिस्थिती आणि शिक्षणही असणाऱ्या घरातल्या मुलीची ही अवस्था आहे. कुठलंही तर्कशुद्ध कारण नसताना तिला इतक्या मानसिक ताणाला सामोरं जावं लागत आहे - वयाच्या बाविसाव्या वर्षी !

आणि कुठे आम्ही स्त्रियांच्या समानतेच्या, सन्मानाच्या, सबलतेच्या गप्पा मारत आहोत !

लिंगाधारित गर्भपाताच्या चर्चेमध्ये अनेक मुद्दे येतात. मुलगा हवाच ही पुरुषप्रधान संस्कृतीची मानसिकता, स्त्रीचं कुटुंबातील दुय्यम स्थान, तिच्या स्थानाची, कर्तृत्वाची अवहेलना, गर्भलिंगनिदान करून घेण्यास नकार देण्याची

ऑपरेशन ठरवताना तिनं चौकशी केली होती, 'नुसत्या गाठी नाही का काढून टाकता येणार?' त्यातला धोका, परत होण्याची शक्यता आणि अनावश्यक रक्तसाव ह्याबद्दल मी तिच्याशी बोलले. "असा विचार का करते आहेस" असं विचारलं तेव्हा ती म्हणाली, "अहो डॉक्टर, सासूला आणि नवऱ्याला अजून वाटतं की एखादा मुलगा व्हायला हवा. त्यामुळे पिशवी काढून टाकायची त्यांची तयारी नाही."

तिला समजावून तिच्या ऑपरेशनची तारीख नक्की केली. ऑपरेशनच्या दिवशी सकाळी संगीतानं गर्भाशयाची पिशवी काढून टाकण्याच्या संमतीपत्रावर सही करण्यास नकार दिला. गर्भाशयाच्या गाठी फक्त काढा असाच हट्ट धरला. संगीताची पूर्वीची दोन सिझेरिअन्स होती, अतिशय गुंतागुंतीची शस्त्रक्रिया. तिच्या तीन मोठ्या गाठी आम्ही काढल्या. ह्या ऑपरेशनला आता चार वर्ष झाली. संगीता अजून वाट पाहते आहे. दिवस राहतील आणि मुलगा होईल म्हणून. संगीताचं वय ४० वर्ष !

मुलगा झाला (एकदाचा) म्हणजे सुटलो! किंवा मुलगा झालाय ना आता बस असं चित्र का? मुलगी हवीशी वाटते. पहिला मुलगा असला तर आता मुलगी व्हावी अशी इच्छा असते. पण दुसराही मुलगाच झाला तर, 'अरे, मुलगी झाली असती तर बरं झालं असतं, पण चला, छान झालं !' अशी प्रतिक्रिया पहिल्या मुलीनंतर दुसरीही मुलगीच होते तेव्हा मात्र, 'अरे मुलगा झाला असता तर बरं झालं असतं', इतके निर्लेप हे उद्गार नसतात - मुलगा व्हावा अशी इच्छा असण्यात काही चूक नाही. पण आता मुलगी नकोच ह्या भावनेनं स्त्रीलिंगी गर्भाचा गर्भपात करवून घेणं, मुलगी झाली म्हणून त्या आईला कमी लेखणं, योग्य आहे का? कदाचित थोड्या सुशिक्षित सुधारलेल्या समाजात अगदी अपमानास्पद वागणूक नसेल पण 'मुलगीच का?' असा विशिष्ट ठसक्याचा उद्गारही पुरेसा ठरतो.

पहिला मुलगा दोन वर्षांचा झाला तेव्हा नमिताला परत दिवस गेले. दोघंजणं तपासणीसाठी आले आणि गर्भपाताची चौकशी करू लागले. मुलांमधील हे अंतर योग्य आहे.

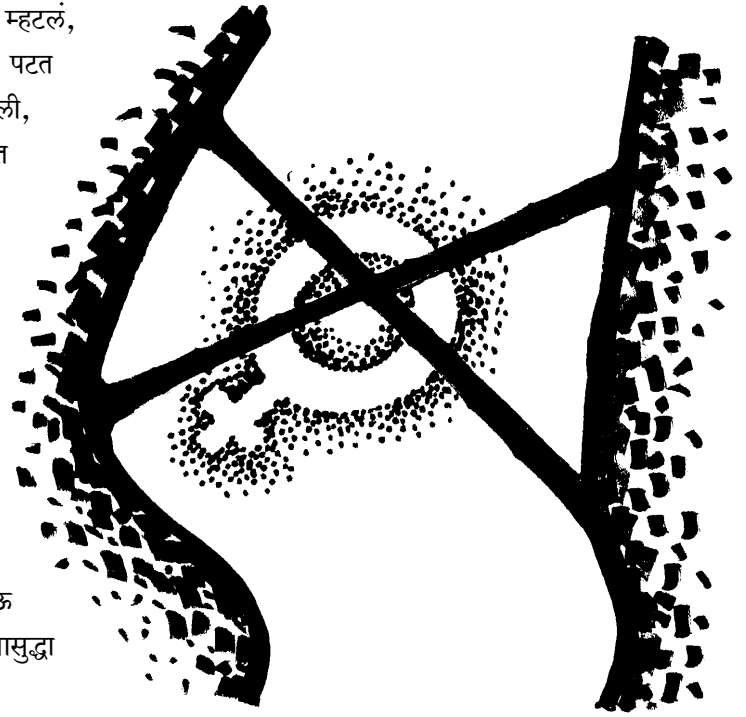
गर्भपात करवून घेणं बरोबर नाही. असं मी समजावून सांगू लागले. त्यांना ते पटत नव्हतं. नवराच जास्त बोलत होता, "आमची अजून मनाची तयारी झालेली नाही. आर्थिक दृष्ट्या दुसरं मूल परवडण्यासारखं नाही, घरून कोणाची मदत मिळण्यासारखी नाही." वगैरे नेहमीची वाक्यं. "आम्हाला हे मूल नकोच", नमिताही त्याच्या सुरात सूर मिळवत होती, पण तिचा आग्रह एवढा ठाम नव्हता. शेवटी गर्भपात करवून घेण्याची तारीख माझ्याकडून घेऊन ते गेले. जाताना नमिता, केबिनमध्ये

रेंगाळली तेव्हा मी तिला म्हटलं, "नमिता, खरं तर तुला हे पटत नाहीये. खरं ना?" ती म्हणाली, "हो मॅडम, मला गर्भपात करवून घ्यायचा नाही पण त्याची अजिबात इच्छा नाही तर मी एकटी हे कसं निभावणार?" तिचं पुढचं वाक्य ऐकून मी चमकलेच. ती म्हणाली, "पहिला मुलगा आहे म्हणून ह्याचं हे चाललं आहे. पहिली मुलगी असती तर - हे होऊ दिलं असतं की नाही? त्यांनासुद्धा म्हटलं मी तसं पण..."

कुटुंबामध्ये मुलगी नसली तर चालतं पण मुलगा नसला तर चालत नाही. वंध्यत्व चिकित्सा आणि उपचारपद्धतीमध्ये (ART- Artificial Reproductive Technology मध्ये) आता खूप प्रगती झाली आहे. कृत्रिम गर्भधारणा करताना हवा तसा शुक्राणू निवडण्याची संधी उपलब्ध होते आहे. त्यातला गुणसूत्राधारित दोष शोधण्यासाठी Preimplantation Genetic Diagnosis (PGD) असे तंत्रज्ञान उपलब्ध झाले आहे. त्या तंत्रज्ञानाच्या साहाय्यानं पुढे येणारे दोष शोधण्याबरोबर गर्भाचं लिंगनिदानही करता येतं. मुलाचा गर्भ ठेवायचा की मुलीचा असंही ठरवता येऊ शकतं. परदेशामध्ये ह्या गोष्टीला कौटुंबिक संतुलन (Family Balancing) असं मोठं गोंडस नाव आहे. आपल्याकडे ह्या

नावाखाली काय होत असणार ह्याचा विचार न केलेला बरा! 'मुलगा होण्याची नक्की खात्री - गॅरंटी' अशी एका कृत्रिम गर्भधारणा केंद्राची जाहिरातही वाचलेली आठवते आहे.

मुलगा हवाच ह्याचं मूळ 'पुरुषप्रधान!' संस्कृतीत आहे - असं आपण पुन्हा पुन्हा म्हणतो. ही पुरुषप्रधान संस्कृती आली कुठून, कशी, ह्याचा शोध घेणं हे आपल्यासारख्या सर्वसामान्य माणसाच्या आवाक्याबाहेरचा विषय आहे. समाजशास्त्र(?) विषयाचे अभ्यासक

कदाचित ह्यांवर प्रकाश पाडू शकतील.

पु. ल. देशपांडेच्या 'घर' ह्या विषयावरच्या एका लेखात त्यांनी लिहिलं आहे: 'घर हा माणसाचा भलताच मोठा शोध. एका रानातील श्वापदं खाऊन संपली की दुसऱ्या रानाच्या शोधात निघणारा माणूस अजून घरात गुंतला नव्हता. कुण्या मुहूर्तावर 'माझं घर' नावाची वासना त्याला झाली. तो घरवाला झाल्याबरोबर त्याच्या ताब्यातील स्त्री आपसूकच घरवाली झाली. मनगटाच्या जोरावर टिकवून धरायची वस्तू तो आडसराच्या आधारानं घरात डांबून ठेवू लागला. ती घरवाली घराबाहेर पडू नये म्हणून किंवा पळवली जाऊ नये म्हणून त्याने शक्तीच्या जोडीला नवीन युक्त्या काढल्या क्लृप्त्या काढल्या.

घराचा उंबराच तिला पुजायला लावला. उंबऱ्याबाहेरच्या रावणांच्या कथा रचल्या. हळूहळू घर पक्कं केलं दगडविटांच्या भिंतीहूनही अभेद्य अशा धर्मशास्त्राच्या भिंती उभारल्या. नीतिशास्त्र नावाची एक ताळेबंदीची योजना काढली. पहाटेच्या सडासंमार्जनापासून ते संध्याकाळच्या 'दीपोज्योती' पर्यंतचा कार्यक्रम ठरवून घरची लक्ष्मी घरातच गुंतून राहिल याची 'वेवस्था' केली. तिला 'गृहिणी' 'गृहस्वामिनी' वगैरे पदव्या देऊन स्वराज्य नसलं तरी वसाहतीचे हक्क देऊन टाकले.'

आज ह्या व्यवस्थेतून बाहेर पडणाऱ्या स्त्रियांचं स्थानही काही फारसं मानाचं आहे असं दिसत नाही. किंबहुना घरात राहून घर सांभाळणारी गृहिणी आणि बाहेर काम करून संसाराला हातभार लावणारी गृहिणी असा फरक नाहीच. त्यानं काही फरक पडत नाही. प्रश्न आहे तो काम आणि प्रतिष्ठा ह्यात गळत करणाऱ्या समाजाचा.

अगाथा ख्रिस्ती ही प्रसिद्ध लेखिका तिच्या आत्मचरित्रामध्ये स्त्रियांच्या स्थानाबद्दल तिच्या आजीआजोबांच्या काळाबद्दल लिहिते, 'घरात आजीआजोबांचा दरारा होता. प्रत्येक गोष्टीचा निर्णय तेच घेत असत. त्यांच्याविरुद्ध कुणीही बोलू शकत नसे. आजी मात्र शांतपणे त्यांचं म्हणणं ऐकून घेत असे आणि 'हो ना, तुम्ही म्हणता आहात ते खरं आहे, पण ही गोष्ट आपण अशा पद्धतीनं केली तर?' तुमचं म्हणणं बरोबर आहे असं म्हणून ठरावीक बाबतीत मात्र आजीचाच शब्द अखेरचा ठरत असे.'

लिंगाधारित गर्भपातासंबंधीचा विचार अपरिहार्यपणे स्त्रियांच्या सामाजिक, कौटुंबिक स्थानापर्यंत पोहोचतो. आणि मन चक्रावून जातं. कसं जागं करायचं ह्या समाज - पुरुषाला हेच समजत नाही, बघा पुन्हा पुरुषच!

सुमारे ३०-३५ वर्षांपूर्वी - आम्ही शिकत असताना लिंगाधारित गर्भपातासंबंधी जाहीर - चर्चा झालेली मला आठवते. त्या काळात वरून सुई आत घालून गर्भजल काढावं लागायचं, ते तपासायला लागायचं, आता तंत्रज्ञान सुधारल्यानं, सोनोग्राफी आल्यानं हे काम सुलभ झालेलं आहे, बाकी परिस्थितीत फारसा बदल

झालेला आढळत नाही. बहुधा त्याचं प्रमाण वाढलंच आहे.

बानूबाई कोयाजी, गेल्या पिढीतील मोठ्या स्त्री-स्वास्थ्य तज्ज्ञ. त्यांनी अनेक मोठी कामं उभी केली. स्त्रियांच्या आरोग्यधोरणाबद्दल बोलताना त्यांनी एक वेगळंच उदाहरण दिलं होतं. त्या म्हणाल्या, "दिल्लीमध्ये सरकारनं एका कायद्याद्वारे दुचाकीवर बसणाऱ्या प्रत्येकाला हेल्मेट घालणं सक्तीचं केलं. दुचाकी चालविणाऱ्यानं ते घालावं आणि त्याच्या मागच्या सीटवर बसणाऱ्यानंही ते घालणं बंधनकारक आहे असं ठरविण्यात आलं. लवकरच संबंधितांच्या लक्षात आलं की एवढ्या मोठ्या प्रमाणात हेल्मेट पुरविणं शक्य होणार नाही. तेव्हा नवीन फतवा निघाला - दुचाकी चालविणाऱ्या पुरुषांनं हेल्मेट घालणं सक्तीचं आहे. मागच्या सीटवर बसणाऱ्या स्त्रीनं व मुलानं हेल्मेट घातलं नाही तरी चालेल', हे सांगून बानूबाई म्हणाल्या, "स्त्रियांच्या प्रश्नांबद्दल आपण असे बेफिकीर आहोत. त्यांच्याबद्दल, त्यांच्या आरोग्यसुविधांबद्दल विचार करावा इतकंही महत्त्व आपण त्यांना देऊ इच्छित नाही."

डॉ. मोहन देशपांड्यांनी अशीच एक चटका लावणारी आठवण सांगितलेली आठवते. त्यांची गावोगावी आरोग्यशिबिरं होत असतात. राजस्थानात एका गावच्या आरोग्यशिबिराला आसपासच्या गावातून बऱ्याच बायका यायच्या होत्या. शिबिर अकरा वाजता होतं. डॉ. देशपांडे सकाळी लवकर फिरायला बाहेर पडले, तेव्हाच बऱ्याच बायका त्यांना येताना दिसल्या. अकरा वाजता शिबिराच्या ठिकाणी ते पोहोचले तेव्हा तिथे बाहेर त्यांना एकच चपलांचा जोड दिसला. हॉल बायकांनी पूर्ण भरला होता. बाहेर काढून ठेवलेल्या चपला एका पुरुष कार्यकर्त्याच्या होत्या. बायकांनी सकाळी इतक्या लवकर येण्याचं कारण त्यांना नंतर समजलं - बायकांनी चपला घालायच्या नसतात. चटके बसू नयेत म्हणून त्या पहाटेच स्वयंपाकपाणी आटोपून उन्हां व्हायच्या आधीच शिबिराच्या जागी पोहोचलेल्या होत्या. एकविसाव्या शतकातली ही गोष्ट आहे!

अशाच एका तालुक्याच्या रुग्णालयातील डॉक्टरनं सांगितलं, "प्रसूतीदरम्यान रक्तस्राव

होऊन अतिशय गंभीर परिस्थितीत बाईला आणलं जातं. तिच्या प्रकृतीच्या गंभीरतेबद्दल त्यांना कल्पना देऊ केली की मुख्य प्रश्न असतो 'डॉक्टर ही जगणार का मरणार हे सांगा. जगणार असली तर ठीक आहे पण मरणारच असली तर आम्ही तिला अशीच परत घेऊन जातो म्हणजे आम्हाला तिला रेल्वेत घालून नेता येईल. मेल्यानंतर बॉडी नेण्यासाठी ॲम्ब्युलन्स करावी लागेल ते आम्हाला परवडणार नाही!'"

कायदेशीर आणि सुरक्षित गर्भपात हा स्त्रियांचा हक्क आहे. तो विशिष्ट कारणासाठी आहे. त्यामागं स्त्रीचा आपल्या गर्भाबाबतीतला जनननिर्णयाचा अधिकार गृहीत धरला आहे. मग ज्या मुलीच्या जन्मामुळे तिला स्वतःला कुटुंबात कमी लेखलं जाणार आहे, जन्मलेल्या बालिकेलाही कदाचित अवहेलना भोगावी लागणार आहे, पुढचा मुलगा होईपर्यंत गरोदरपण - बाळंतपण ह्या चक्रातून तिला जावंच लागणार आहे, जन्माला आलेल्या त्या बालकाचं संगोपन तिला अधिकाधिक अवघड जाणार आहे. अशा वेळी स्त्रीलिंगी गर्भाला तिनं नाकारायचं ठरवलं, तर ती तिची चूक कशी? पण तिला ही कृती करायला लावणाऱ्या समाजमनाचीच ती फार मोठी विकृती आहे; निसर्गाचा, समाजाचा समतोल बिघडवून टाकणारी क्रूर कृती आहे. मुलीच्या जन्मानंतरचे सध्याचे भोग तिला आणि मुलीलाही भोगायला लागणार नाहीत असा आश्वासक आधार समाजाकडून - समाजाच्या वागणुकीतून - त्या स्त्रीला मिळाला तर कुणीही आई असा 'लेकीचा गर्भ' म्हणून गर्भपात करवून घेण्यास पुढे येणार नाही.

पण हे कसं घडणार? आजूबाजूचं चित्र जास्तच निराशाजनक होत चाललं आहे असं वाटतं आहे. तरुण स्त्रीला बाहेर सुरक्षितपणे फिरता येऊ नये, नराधमांच्या वासनांना बळी पडावं लागावं ही आपल्याला शरमिंदं करणारी गोष्ट आहे असं आपल्या समाजाला वाटतं की नाही? की आमची संस्कृती ह्या नावाखाली स्त्रीला घरात बांधून ठेवणं हाच आम्हाला पुरुषार्थ वाटतो आहे?

ह्या संस्कृतीवरून आठवलं - एका

कॉलेजमध्ये नोटिसबोर्डवर एक कविता लावली होती. कुणा भूगोलाच्या शिक्षकानं लिहिलेली - कोलंबिया यानाची दुर्घटना घडली त्यात कल्पना चावला ह्या भारतीय वंशाच्या बाईचा दुदैवी अंत झाला. त्या विषयावरची कविता होती.

कल्पना मोठी होती - तिची अंतराळातील झेप ह्याबद्दल दोन चार ओळी होत्या. त्यानंतर तिच्या भारतीय असण्याबद्दल जणू पुरावा म्हणून काय लिहिलं असावं -

ती भारतीय होती शेवटपर्यंत

कारण ती अहेवपणी गेली !

अंतराळात झेप घेण्याच्या काळाबद्दल आपण बोलत आहोत - पण नवऱ्याचा मृत्यू बायकोच्या आधी झाला तर त्यात बायकोचा काही दोष अथवा पाप आहे असं समजणारा आपला अठराव्या शतकातील समज अजून तसाच आहे !

कल्पना चावलानं अंतराळात झेप घेतली ह्यापेक्षा ती नवऱ्याच्या आधी मरण पावली आणि मृत्यूनंतरही सुवासिनी राहिली हेच तिचं मोठं कर्तृत्व, असं समजण्यात - मानण्यात मोठेपणा वाटणे हेच भारतीयत्व की काय? अर्थात परिस्थिती अशी आहे म्हणून आपण धीर आणि प्रयत्न सोडायचे नाहीतच. मुलाला 'वंशाचा दिवा' आणि मुलीला 'परक्याचं धन' समजणाऱ्या सगळ्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक दृष्टिकोनातले हीण नष्ट व्हावे म्हणून आपल्याला प्रयत्न करावेच लागतील.

आज संवेदनाशून्य झालेलं समाजमन, डॉक्टरांच्या आणि इतर समाजाच्याही बोथट झालेल्या सामाजिक जाणिवा, पुरुषप्रधान संस्कृती, पैशाला आलेले अनन्यसाधारण महत्त्व ह्या सगळ्या गोष्टींमुळे समाजाचं आरोग्य सुधारण्याऐवजी बिघडतच चाललं आहे.

समाजाच्या निरामय आरोग्याच्या दृष्टीनं 'दासी म्हणून त्यागणे' किंवा 'देवी म्हणून भजणे' ह्या दोन्हीच्या मधली 'माणूस म्हणून स्त्रीचं जगणं' ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे.

गेल्या काही दिवसांत...

खेळघर प्रशिक्षण

दरवर्षी फेब्रुवारीमध्ये पालकनीतीच्या खेळघराच्या अनुभवांवर आधारित 'खेळघर प्रशिक्षण शिबिर' घेतले जाते. यासंदर्भात आपण पालकनीतीत यापूर्वीही वाचले असेलच.

यावर्षी शिबिराची सुरुवात 'खेळ - कला आणि संवाद' ही माध्यमे वापरून सहभागींसमवेत 'खेळघर' या उपक्रमाने झाली. दोन गटांमध्ये 'माती' आणि 'शाळा' या विषयांवर मोठ्यांचे खेळघर झाले. खेळघराची प्रत्यक्ष अनुभूती घेतल्यानंतर सहभागी मना-शरीरानं शिबिरात आले. पुढील दोन दिवसांत खेळ, कला आणि संवाद या तीनही माध्यमांवर स्वतंत्र सत्रे झाली. या तिन्ही माध्यमांचा शिकण्या - शिकवण्याच्या प्रक्रियेत काय आणि कसा उपयोग होतो यावर सहभागींनी घेतलेल्या अनुभूतीच्या आधारे सविस्तर चर्चा झाली. जीवनात एक चांगला 'माणूस' बनण्यासाठी या माध्यमांचा इतका उपयोग असूनही आपल्या शिक्षण - व्यवस्थेत ही माध्यमे इतकी दुर्लक्षित कशी असा प्रश्न प्रत्येकाच्या मनात घर करू लागला. किमान त्यांच्या खेळघरासारख्या कामांमध्ये तरी या माध्यमांचा वापर करून बघण्याची इच्छा सहभागींच्या मनात तयार झाली.

खेळघराच्या या अनौपचारिक भागाबरोबरच, भाषा, गणित आणि विज्ञान या विषयांची सत्रे होती. वर्षा सहस्रबुद्धे यांनी जीवनात आणि शिक्षणात भाषेला असणाऱ्या महत्त्वाबरोबरच प्रमाण भाषा-बोली भाषा, मुलांच्या अनुभवांशी जोडणी, विविध भाषिक साधने अशा मुद्यांवर चर्चा केली. विज्ञानाचे सत्र अंजली चिपलकट्टी यांनी घेतले. सहभागींना वैज्ञानिक तथ्यांचा विचार करायला प्रवृत्त करणारी खेळणी प्रत्यक्ष बनवता बनवता चर्चा पुढे गेली.

गणिताच्या सत्राची सुरुवात स्वाती जोशींनी केली. अंक, संख्या, आंतरक्रिया या प्राथमिक गणिती संकल्पना, विविध खेळ, साधने वापरून मुलांपर्यंत कशा पोचवायच्या हे ऐकताना सहभागींच्या गणिताबद्दलच्या नकारात्मक धारणा बदलत गेल्या. त्यानंतर गटांमध्ये गुणाकार - भागाकार, क्षेत्रफळ, भूमिती, अपूर्णांक, भौमितिक रचना यावर प्रत्यक्ष कृतीतून उत्तर शोधण्याचे काम झाले.

'अभ्यासविषयातल्या मूलभूत संकल्पना बालककेंद्री, अनौपचारिक पद्धतींनी मुलांना कशा शिकवाव्यात', यासाठी ही सत्रे फार मोलाची ठरली.

खेळघर प्रशिक्षणामध्ये खेळघराचे सर्व कार्यकर्ते मनःपूर्वक सहभागी होतात. या सहभागामुळेच अनेक साधनांच्या माध्यमातून होणारे हे पाच दिवसांचे कृतिप्रधान शिबिर घेणे शक्य होते.

लहान मुलांचे पालक अनेकदा घरात भेटीला आलेल्यांसमोर मुलांना गाणं-कविता असं काही म्हणून दाखवायला सांगतात. मुलांमध्ये सभाधीटपणा यावा यासाठी अशा सरावाची लहानपणापासून गरज असतेच. सात-आठ वर्षांच्या मुलामुलींनी मला विंदा करंदीकरांची कविता साभिनय म्हणून दाखवली. मीही संपूर्ण कौतुकभरल्या मुद्रेनं ऐकत होते. या सादरीकरणाचे दिग्दर्शक आई किंवा आजी कलाकारांना आधार म्हणून बसल्याबसल्या आवाज न करता कविता म्हणत अभिनयही करत होत्या. या कवितेत -आजोबांचे हात कापतात- अशी एक ओळ होती. त्या ओळीचा अभिनय करताना उजव्या हाताचा पंजा ताठ धारदार करून डाव्या हातावर उभा धरून पुढेमागे फिरवण्यात आला. आईनंही तसंच केल्यानं मी आवंढा गिळला. मुलांना अजून 'कापणे' या शब्दाचा एवढा (कापणे-चिरणे) एकच अर्थ येत असल्यानं सध्या तसाच सांगितलाय, असं स्पष्टीकरणही मिळालं. ते आणखीच हताश करणारं होतं. मुलांना माहीत नसणं अगदी शक्य आहे, पण म्हणून तीच संधी घेऊन 'कापणे' म्हणजे इथे 'कंप पावणे, थरथरणे' हे सांगता आलं असतं. असो.

विशेषतः वयस्कर माणसांचे जर्जर झालेले हातपाय कापतात, तसा त्यांचा आवाजही कापतो, थरथरतो. क्वचित फाटतो देखील-कापण्या स्वरात आजोबा म्हणाले- असं त्याबद्दल म्हणतात. आसपासचं वातावरण, अगदी ऐकणाऱ्याचे कान आणि हवं असल्यास मनही कापून काढणारासुद्धा आवाज असतो, पण मग त्या स्वरांना कठोर/ धारदार/ तीव्र अशा विशेषणांनी वर्णावं लागतं.

एरवी कापणे ही एक साधी शारीर कृती आहे. सुरीनं किंवा सुन्यानं केक, ब्रेड किंवा ढोकळा, मासे, मटण इ. कापतात, पण त्याच सुरीनं भाज्या कापल्या तर त्याला मात्र चिरल्या म्हणायचं. भाज्या विळीवरही चिरता येतात. कापण्यासाठी कात्री असंही एक साधन असतं. त्यानं कागद, केस, कापड, प्लॅस्टीकच्या पिशव्या अशा अनेक गोष्टी कापता येतात, त्याला 'कातरणे' असाही शब्द चालतो, तो विशेषतः कागद नक्षीदार कापण्यासाठी वापरतात. पण सुपारी कातरतात ती मात्र अडकित्यानं. लाकूड कापायचं असलं तर मात्र सुरी, अडकित्ता चालणार नाही, तिथं करवत हवी.

भेळीत घालण्यासाठी बारीक चिरलेला कांदा पाहून एक लहान मुलगी आईला म्हणाली, तू कांदा छिन्नविच्छिन्न करून ठेवलायस. हे ऐकून आपल्याला हसू येतं. पण जेव्हा तिची आईही तसंच बोलायला लागते तेव्हा आपलं अंतःकरण छिन्नविच्छिन्न होतं.

कुठल्याही भाषेत असे विविध संदर्भांनीच शब्दांचे वेगवेगळे अर्थ असतातच. एकाच शब्दाचे अगदी वेगवेगळे अनेक अर्थ असतात तर

सामान्यपणे एकसारख्या अर्थासाठी पण वेगवेगळ्या संदर्भासाठी वेगळे शब्दही असतात. त्यांचा नेमका वापर करायचा असेल, आपल्या आसपासच्या लोकांनी करायला हवा असेल तर त्यांची आठवण आवर्जून मनात ठेवायला हवी. अधूनमधून शब्दकोश चाळत राहणं यासाठी मदतीचं होतं. अगदी रोजच्या व्यवहारात आपल्याला माहीत असलेले शब्दही शब्दकोशात जरूर पहावेत.

आपल्या रोजच्या भाषिक व्यवहारातलाच - वर - हा शब्द आहे. त्याचा वापर खाली या शब्दाचा विरुद्धार्थी शब्द म्हणून, तसेच नवरा मुलगा या अर्थानं आपल्याला परिचित आहेच. त्यापासून तयार होणारे अनेक शब्द आपल्याला माहीत असतात. नवऱ्या मुलाच्या संदर्भातले

वरमाय, वरघोडा, वरपक्ष असे समास (म्हणजे दोन किंवा अधिक शब्दांनी बनलेला शब्द) आणि वरणे म्हणजे लग्न करणे हेही आपल्याला माहीत आहेच. वरघडी, वरकडी, वरकरणी, वरपांगी हे शब्द आता कमी वापरले जाताना दिसतात. कापड विणताना त्यातला एकच पट्टा चांगला घट्ट आणि उठावदार विणून तो भाग वर येईल अशी कापडाची घडी म्हणजे वरघडी. यात एक फसवणूक व्यक्त होते. साडीसारख्या सलग कापडात नेसण्याच्या सोईनं पदर विशेष लक्षवेधी विणलेला असतो, त्याच्या मागे असाच वरघडीचा संदर्भ आहे की काय हे मला माहीत नाही.

वरपासून जवळच असलेला 'वरव' हा एक आता काळाच्या पडद्याआड गेलेला शब्द आहे. ज्या त्या प्रांतात जे मुबलक पिकतं, मिळतं ते त्या भागातल्या अन्नात जास्त वापरतात, याबद्दल 'जे धान्य जास्त पिकतं' त्याची 'वरव असते' असं म्हणतात. वरव याचा अर्थ पुरवठा, साठा, बेगमी असाही होतो. वर्षाची वरव करायला हवी, असंही म्हणता येतं.

'वरव' वाचता वाचता सापडलेला एक शब्द राहवत नाही म्हणून सांगते. आजकालच्या मुलाबाळांना वरवंटा हा शब्द फारसा माहीतही नसतो. तरी पन्नाशीच्या घरातल्या बहुतेकांनी पाट्यावर वरवंट्यानं वाटलं असणार.

पण मराठी भाषेतच वरवंटा या शब्दाचा आणखी एक अर्थ आहे, सुंदर स्त्री!

विशेष सूचना : वाचकांना या शब्दाचा वाक्यात उपयोग करायचा असला तर तो स्वतःच्या जबाबदारीवर करावा. एरवी त्या शब्दानं निर्देशित केलेली दुसरी वस्तू तुमच्याकडे येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

संजीवनी कुलकर्णी, नीलिमा सहस्त्रबुद्धे